НЕ ТАК ВЖЕ Й ТІСНО НА ЗЕМЛІ

ПОВІСТЬ

СВІДКИ МИНУЛИХ ЕПОХ

Екіпаж «Жигулів». Річка, в якій живуть хохулі. Вдалі зйомки. До чого призводить мода на хутро

На думку Петька, подорожувати в новісіньких «Жигулях», та ще й з причепом,— це здорово! Сидиш собі в комфортабельному салоні, а за вікном, мов на екрані, пропливають незнайомі міста і села, річки й гаї...

Петько зручно вмостився на передньому сидінні поряд з татком і милувався краєвидами, тоді як його друзі Іра та Славко дрімали ззаду.

Татко вів машину майстерно. Ледь відкинувши назад красиву пишночубу голову, він сторожко вдивлявся в дорогу й, помітивши найменші вибоїни, заздалегідь гальмував чи об'їжджав їх. Його сильні руки ледь торкалися керма, і Петькові здавалося, що машина слухається не їх, а підпорядковується татковій волі.

Славко щось вигукнув уві сні. Петько здивовано оглянувся, а тоді дістав невелике люстерко й став спостерігати за другом. За місяць канікул його русяве волосся відросло, а широкі брови зовсім вигоріли. Від сонця почав лущитися ніс. Губи теж потріскалися — дається взнаки звичка їх облизувати. Сильні плечі (ось що таке басейн!) тісно облягала червона футболка.

А Славкові, напевно, щось снилося. Він знову заворушився, мало Іру не розбудив. Петько перевів люстерко на дівчинку. Та нерозуміюче глипнула на світ синіми очима, солодко позіхнула, зручніше притулилася до сусіди й знову задрімала. Була вона чи не на голову нижча від Славка, стрункa (першорозрядниця з спортивної гімнастики!), каштанове волосся зачісувала так, як у співачки Мірей Матьє (не лише дань моді, а так їй дуже личило). Брови у Ірн немовби шнурочки, ніс рівний, над правим куточком повних, міцно стулених губ темна родимка.

Роздивившись друзів, Петько глянув у люстерко на себе. Чорний кучерявий чуб спадав на трохи завеликі, ледь відстовбурчені вуха. Широкий ніс і великий рот робили обличчя добродушним, хоч Петько вважав себе людиною крутої вдачі — рішучим і безапеляційним. «Ну й фізіономія!» — пирхнув невдоволено.

Володимир Іванович, так звали татка, помітив його маніпуляції з люстерком.

— Подрімав би й ти,— усміхнувся,— дорога довга.

Петько заперечливо похитав головою:

Не звик я вдень спати!

Попереду з'явилася колона вантажівок. Володимир Іванович зосередив увагу на дорозі.

Петько ще раз глянув на сонні обличчя друзів: «Теж мені герої!

Чи ж часто випадає їздити незнайомими місцями, щоб отак розтринькувати дорогоцінний час?»

Володимир Іванович звернув на степову дорогу. Закушпелилась пилюка, довелося підняти скло і ввімкнути вентилятор. Петько підставив під його струмінь обличчя, заплющив очі.

Незчувся, як і заснув.

Петько і Славко, шкільні друзі, ось уже два роки захоплюються кінозйомками. А перед тим — фотополюванням. Ніщо — ні дощ, ні спека, ні комарі — не було їм на заваді. Годинами просиджували на березі річки заради одного знімка, поки прийде лось на водопій, півдня простоювали у воді, чекаючи на обережну видру. Минулого року друзі їздили з гуртківцями Палацу піонерів у Карпати і зняли там стрічку про життя рінника. До чого ж птах цікавий: у пошуках здобичі запросто пірнає під воду. Чим не водолаз?

На конкурсі фільм Петька й Славка зайняв призове місце, і це підбадьорило хлопців — вони всерйоз зайнялися кіносправою.

Володимир Іванович тільки радів з їхнього захоплення. Біолог за фахом, він змолоду захоплювався полюванням і, треба сказати, влучно стріляв, та згодом відчув: не в цьому справжня втіха. Придбав фото- та кіноспорядження. У Володимира Івановича з'явилося багато друзів-зоологів. Під час відпустки він разом з ними виїздив у наукові експедиції, розселював рідкісних звірів, досліджував, як живуть лісові мешканці. І з жалем переконувався: все менше й менше їх стає, не всі люди вміють користуватися природними багатствами, ще багато з них знічев'я розвалює житло лісових мурах чи витягує з кореневищем ніжну квітку білої лілеї, що без води одразу ж гине. Отоді й виникла у Володимира Івановича ідея створити разом з Петьком і Славком кінострічку про тварин і рослини, що зникають. Хлопців захопила пропозиція. Довгими вечорами сиділи вони гуртом, гортали довідники, не раз відвідували зоологічний та ботанічний музеї. Потім склали карту майбутньої подорожі. Вирішили розпочати її з берегів невеличкої, але повноводної степової річки, де водилися рідкісні хохулі.

А як пристала до товариства Іра?

Та майже випадково. Її батьки — геологи — збиралися на ціле літо у закордонне відрядження. Де подіти доньку на цей час? Звернулися за порадою до свого давнього друга Володимира Івановича. А той одразу ж запропонував узяти дівчинку з собою в мандрівку. Іра любила тварин і дуже зраділа такій пропозиції.

В долину річки дісталися під вечір. Петько прокинувся першим і ніяково зиркнув на татка. «Хоча б не нахвалявся!» — знітився. Однак той змовницьки підморгнув синові. А на задньому сидінні вже ворушилися Іра й Славко.

— Невже приїхали? — спитала Іра.— Як тут гарно!

Обабіч розкинулися озерця, на виднокраї деінде бовваніли невисокі розлогі дуби. До самої дороги підступали чагарники. Від озера до озера темніли смуги рогози, острівцями здіймалися порослі очеретом купини, вище, коліс сягав живокіст. Діти стрімголов побігли до ближнього озерця. Вода в ньому чиста-пречиста. Петько пірнув до самого дна і витягнув звідти жмут водоростей і стулки мушель.

— Звідки вони тут? — здивувався.— У таких озерцях перлівниці не водяться. Їм потрібна проточна вода.

— А це означає, розумнику,— здогадався Славко,— що ці озерця заплавні, під час весняної повені їх заливає річкова вода. А он і річку видно! — Побіг туди. Петько з Ірою — за ним.

Та це була не річка, а її старе русло, що перетворилося в довге, зрідка вкрите стрілицею і жовтим лататтям озеро. З протилежного берега стариця поросла верболозом і татарським зіллям. Над водою літали прозорокрилі бабки, в очереті тріскотів деркач, скидалася посередині стариці риба, а над усім галасували берегові ластівки. Дітей зачарувала ця картина, і хто знає, скільки б вони просиділи тут, коли б Володимир Іванович не покликав їх вечеряти.

— Володимире Івановичу, а де ж тут хохулі водяться? — запитав Славко.

— Ген-ген за отими кущами,— показав удалечінь Володимир Іванович,— стариця зовсім близько підходить до основного русла.

Ранок зустріли на березі стариці. Ось-ось мало зійти сонце. Промені вже золотили небокрай. Паморочило настояне на росяних травах повітря. Володимир Іванович обережно підійшов до води, оглянувся довкола. Високий пеньок, неподалік дві тополькн, а на другому березі зарості вільшаника...

— Тут!

Місце для зйомки вибрали у верболозі. Велетенський кущ утворив таке шатро, що під його вітами можна було сховатися навіть чималій кіногрупі.

Славко не пам'ятав, щоб удача приходила до нього отак одразу. Не встигли зняти чохли з кінокамери, як Іра прошепотіла:

— Дивіться!

На поверхню виринула бура тваринка. Вона на якусь мить розпласталася на воді, так що стало видно товстий голий хвіст, а потім зникла в заростях стрілиці. Невдовзі хохуля знову виринула, тримаючи у зубах зелене стебельце.

Саме в цей момент запрацювала Славкова кінокамера. Хлопець хотів зняти хохулю крупним планом. Іра не зводила з неї бінокля. Петько нагвинчував на фотоапарат телеоб'єктив.

А хохуля таке виробляла посеред річки, що у дітей дух перехоплювало: то пірнала, то лягала пластом на поверхні води, то крутилася, мов цуценя, дістаючи свого хвоста.

Ось до звірка підпливло ще троє хохуль, і вони затіяли гру. Били по воді лапами, здіймаючи навколо бризки.

Петько аж підстрибував від задоволення. З усіх боків заходив, щоб краще на них роздивитися, поки оступився і впав.

Хохулі на мить заніміли, а потім разом пірнули під воду.

— Ну й Петько! — буркнула Іра.

— Хохулі короткозорі,— пояснив Володимир Іванович,— а чують добре.

Сполохані звірки більше не з'явилися. Тоді діти спустилися до стариці, і Володимир Іванович показав під водою вхід до нори хохулі, де лежала купа мушель різних молюсків.

— Підземні ходи звірки риють довгі, до десяти метрів. Ведуть вони до гнізда, розташованого вище над рівнем води, недалеко від поверхні грунту. Гніздо вистелене сухим листям осоки, мохом, травою. А тепер придивіться до дна. Що ви там бачите?

— Канавки якісь! — промовила Іра.— Хто їх вирив?

— Хохулі. Вони потрібні звіркам, щоб краще орієнтуватися і знаходити дорогу додому. А ще ці канавки відіграють роль пасток, куди падають молюски, п'явки, черв'яки, личинки жуків. Слабозорим звіркам тільки й роботи, що збирати таку поживу. Хохулі хапають тільки ту здобич, яка втікає. А якщо тваринка чи якась комаха застигає на місці — хохулі обходять її і продовжують пошуки.

Поки Іра з Славком готували на багатті обід, Петько дістав визначник, і з малюнка глянуло на нього пухнасте, дещо схоже на крота звірятко. Витягнута хоботком мордочка, маленькі очі, кігтисті короткі лапи з перетинками. Так ось чого вони так добре плавають!

— Чому ж все-таки зникають ці звірки? — Іра й собі стала розглядати малюнок.

— Тут про все написано,— поплескав Петько долонею по довіднику.— В основному, Іро, через ваш, жіночий, рід постраждали хохулі. Ще в середині минулого століття вони зустрічалися досить часто. А потім пішла мода на їхнє хутро. Мало зовсім не знищили звірка. І тільки за Радянської влади було заборонено полювання на хохулю.

— Нічого ти, Петре, не розумієш у моді,— пирхнула Іра.— Тоді з хохулі шили шуби більше для чоловіків, аніж для жінок!

— А чи знаєте ви,— озвався Володимир Іванович,— що хохулі з'явилися на землі близько тридцяти мільйонів років тому? Більшість їхніх сучасників давно вимерли, а вони не лише вижили, але й повністю зберегли свої риси. В цьому їхня величезна цінність для зоологів, які вивчають еволюцію тваринного світу.

Ще довго сиділи біля багаття. І вже коли залазили в спальні мішки, Іра запитала у Володимира Івановича, чи довго вони пробудуть в цих мальовничих місцях.

— З тиждень. Крім хохулі, сподіваюся, зустрінемо тут вухатого їжака, байбака; можливо, нам трапиться й перев'язка, а з птахів — степовий орел, орел-карлик. Так що роботи — непочатий край.

◆ ЗНАЙОМІ НЕЗНАЙОМЦІ ◆

Строкаті бестії. Чим відрізняються граки від галок, ворони від круків. Крилаті мисливці

Найзапеклішими ворогами кіноаматорів виявилися сороки. Тільки-но націлиш об'єктив на якусь пташку, як на сусідньому дереві застрекоче ця чорно-біла бестія і все живе довкола ховається у найдальші шпарки. Славка спочатку це не дуже засмутило.

— Зніму фільм про сорок! — вирішив.

Знайшов їхнє гніздо, замаскувався. Але сороки до гнізда не поспішали. Помітили, де причаївся хлопець, і зчинили над ним галас.

«І все-таки я вас перехитрю!» — усміхнувся сам до себе Славко.

До кінокамери, встановленої на штативі, приладнав спеціальний пристрій, який автоматично вмикав апаратуру через кожні півгодини, а сам, весело насвистуючи, попрямував до річки. Хлопець уже зняв одяг, поспішаючи швидше кинутися в прохолодну воду. Та щось примусило його обернутися. Який жах! На місці, де він залишив кінокамеру, вирувала чорно-біла хмара птахів. Славко стрімголов помчав назад, розмахуючи палицею. Сороки порозліталися, повсідалися на деревах і, на диво, замовкли, придивляючись, що робитиме хлопець. А той мало не заплакав, побачивши, що птахи звалили кінокамеру на траву. Як він міг забути, що сорок приваблює все блискуче!

— Тепер стривайте! — Хлопчик став видиратися на дерево. Коли доліз до сорочого гнізда, птахи кинулися на нього в атаку. Довелося виламати гілку й тримати її, мов щит, над головою. А сам роздивлявся сороче житло. Було воно із товстих сучків, переплетених стеблами трави і скріплених глиною. Славко заглянув усередину, гадаючи, що там сидять пташенята, бо звідки в птахів така войовничість. На підстилці з моху, травички та шерсті нікого не було. «Виходить, молодь уже залишила домівку»,— пожалкував хлопець. Відвів убік кінокамеру й зняв сорок, які вперто його атакували. Збирався спускатися вниз, як раптом помітив над собою двох сороченят. Ті заметушилися, мало не попадали з дерева.

— Спокійно,— промовив до них Славко.— Я вже злажу!

Вийшов із-за куща Петько.

— Чого обідати не йдеш?

— Погнався за сороками.

— Теж мені захоплення! — посміхнувся Петько.— Чи ж треба було далеко їхати, щоб витрачати стрічку на якихось сорок? Їх скрізь повно. Навіть поблизу міст побільшало цих галасух. Чого доброго, тепер зніматимеш галок, он їх скільки на тополях!

— Хіба ж то галки? Справжнісінькі ворони!

— Ні, галки!

— Стільки часу витратили на підготовку до подорожі, а ви галку з вороною плутаєте,— присоромив Володимир Іванович хлопців, коли вони повернулися до свого маленького табору.— А ти, Іро, що скажеш?

— Мені здається, що на тополях оселилися... граки.

Славко тільки чмихнув. Не раз доводилося йому знімати і галок, і ворон, і граків, і навіть круків. Отож добре їх знав.

— А ти не чмихай, а поясни,— розсердилася Іра.

— На тополях ворони. Я ж казав Петькові, а він не вірить. Напевне, тому, що вони чорні. Але ж є два різновиди цих птахів. Сіру ворону всяк знає, а ось чорну, в якої і пір'я, й дзьоб, і навіть ноги немовби з темного металу відлиті, нерідко плутають з галкою чи граком. Та в грака стрункіше тіло, прямішій і товщий дзьоб. Він чорніший навіть від чорної ворони, а основа дзьоба й частина щік у нього білі. Гніздяться і ворони, й граки колоніями на узліссях, в садах, парках, заростях річкових долин.

Галки дрібніші. Від ворон легші втричі. Оперення чорне, шия сіра. Тримаються людських осель.

Ще довго йшла розмова про цих птахів. І про те, які вони корисні, бо знищують шкідливих комах, навіть мишей. А що ворони, галки й граки не проти того, щоб поклювати весняні посіви зернових та городніх культур, а восени — поласуватися насінням кукурудзи й соняшника, баштанних рослин, так ця шкода у порівнянні з користю — ніщо. А ось у мисливських господарствах сіру ворону доводиться відлякувати, руйнуючи її гнізда, а якщо це не допомагає, то й відстрілювати. Іншого виходу, на жаль, поки що немає. Правда, у великих аеропортах стоять тепер пристрої, які відтворюють звуки, що їх подають ворони при небезпеці. Птахи здаля чують сигнали тривоги й намагаються триматися подалі від аеродромів. А раніше вони іноді потрапляли в двигуни реактивних літаків і спричиняли аварії.

І вже коли завершували розмову, Володимир Іванович нагадав дітям ще про одного представника воронових — крука.

— Він найбільший серед цієї родини,— сказав,— важить іноді півтора кілограма. Пір'я чорне, дзьоб і ноги теж. Гнізда мостить на верхівках дерев. Ці птахи цікаві й тим, що пташенят виводять ранньою весною, коли навколо лежить сніг. Основна їжа круків — різні покидьки. В цьому важливе значення цих птахів, як санітарів поля та міських звалищ і смітників.

— Ось візьму нові касети й знову подамся до сорок,— заявив Славко.— Мушу зняти кадри, як вони пташенят годують!

— А в мене, Славко, інша пропозиція,— Володимир Іванович розгорнув визначник птахів і показав дітям гостродзьобого хижака.— Якщо не помиляюся, мені таки вдалося нещодавно знайти гніздо орлів-карликів. Кілометрів зо два звідси росте височезний осокір. Там вони й живуть. Самець, самиця і двоє орлят. Я їх добре роздивився в бінокль. Орли-карлики стали рідкісними птахами. Давайте гуртом зніемемо кілька кадрів з їхнього життя. Славко та Іра зніматимуть із сусіднього осокора телеоб'єктивом гніздо й пташенят, а ми з Петьком сховаємось на галявині, куди вони літають по здобич. Гаразд?

Під вечір Славко з Ірою замаскувалися в гіллі на осокорі й зробили перші кадри. У променях призахідного сонця добре проглядалося велике, складене з гілля гніздо. Орлята поводилися спокійно. Батьки, напевне, добре нагодували їх, вирушаючи в дорогу. Пташенята куняли на сонці. За півгодини один з птахів приніс у пазурах невеликого ховраха. Поклав його в гніздо й штовхнув пташеня дзьобом — мовляв, їж! Орля позадкувало, напевно, не зрозуміло батька, а може, не хотіло їсти. Тоді орел сам клюнув ховраха й підсунув його орляті, немов припрошуючи: їж, дурненьке!

— Чудові кадри вийдуть! — радів Славко, коли діти злізли з дерева.

— А мені вони бридкі, ці орли, злі, хижі,— мовила дівчинка.— А їх ще й до Червоної книги занесли.

— Ховрахи ще шкідливіші,— відказав їй на те Славко.— Отже, жаліти їх нічого. Знаєш, скільки вони зерна знищують!

Підійшли Володимир Іванович і Петько.

— Нам не поталанило. Самиця літала-літала над галявиною, але так і не знайшла здобичі. Поменшало гризунів та плазунів. А тоді по-

далася до лісу. Ми думали, що вона там вполює якусь пташку, а воно не вийшло.

Вже стемніло, коли всі повернулися до табору...

Вранці Петько обережно взяв кінокамеру і, глянувши на сонного батька, пішов на галявину, де з учорашнього дня зробив засідку. Може, зараз орлам трапиться здобич!

Хлопчик дістав бінокль і оглянув місцевість. Орлів ще не було. Десь по-котячому верескнула вивільга, за кілька кроків на невеличкому кущі глоду стрибали з гілки на гілку горихвістки. Несподівано у Петька за спиною щось запирхало. «Що тобі треба, колючий?» Їжак знову невдоволено чмихнув, і тоді хлопець побачив між гіллям гадюку. По спині побігли мурашки. Озирнувся, щоб знайти якогось дрюка. Неподалік лежала товста суха гілка. Він ступив до неї — гадюка підняла над землею голову. «Спокійніше, спокійніше,— втішав себе Петько,— не ворушись, може, не зачепить...» Справді, та не рухалась. Однак з Петька очей не зводила. Цим скористався їжак. Він забіг збоку до гадюки і вчепився в неї зубами. Та вирвалась і шмигнула під коріння. На якусь частку секунди їжак спізнився вхопити її за кінчик хвоста. Зрозумів, що здобич втекла, пирхнув на Петька й подався геть.

«Ну й ну! Тільки чого це я не зняв поєдинок? Славко напевне б не розгубився!» — аж почервонів від сорому.

Та ось над галявиною пролетіли сороки. І знову зчинили такий галас, що Петько хотів вертатися до табору, але немов хтось шепнув йому, щоб посидів ще у засідці. Сороки невдовзі полетіли, крім одної. Вона всілася на кущі, де були горихвістки, й Петько побачив, як розбійниця витягла з гнізда пташеня. Він хотів вискочити й відігнати сороку, та на неї накинулися дрібні лісові птахи. Сорока, мабуть, не вперше потрапляла в такі ситуації. Вона полицила пташеня й чкурнула до прибережних дерев. І в цей час над галявиною з'явився орел. «Юг-юг-юг!» — пролунав його писклявий голос.

— Тікай, дрібното! — замахав руками Петько. Йому стало жаль пташок, які ще трималися гурту й могли стати жертвою орла.

Але орел набрав висоту й кинувся навздогін сороці. Та одразу ж пурхнула в кущі. Орел каменем упав у гущавину й невдовзі вилетів із сорокою в кігтях. Ще раз пропищав переможно своє «юг-юг-юг» і полетів до гнізда...

У таборі вже не спали.

— А ми шукати тебе збиралися, хоча б записку лишив,— занепокоєно мовив Володимир Іванович.

— Зняв орла на полюванні! — доповів Петько.— А ще бачив гадюку і їжака. Татку! А їжак був вухатий! Та навіть сфотографувати я його не встиг!

— Напевне, гадюки злякався! — озвалася з намету Іра.— Славко не пропустив би такої нагоди,— немовби підслухала його.

— Ти, Іро, нас із Петьком не свари! — розсердився Славко.— І що це у вас, дівчаток, за мода отака! Краще розкажи, Петю, як це було.

Довелося Петькові не криючись усе розповісти.

Іра захоплено слухала Петькову розповідь, а коли він дійшов до

того, як гадюка дивилась на нього, не втрималась і вигукнула:

— Ой, я б умерла зі страху!

— Вухаті їжаки рідко полюють на земноводних і плазунів, вони більше харчуються комахами. Ти, Петю, добре його роздивився?

— Аякже, і вуха довгі, і колючки короткі, і сам він значно менший від звичайних їжаків. А який сміливий!

◆ СТЕПОВІ ЗУСТРІЧІ ◆

У водоймі з'явилися ондатри. Жук-олень. Рідкісні перев'язки

Ондатру першим побачив Петько. Думав, що водяний пацюк вирінув з води, та Володимир Іванович заперечив:

— Пацюк сірого кольору і менший, а цей звірок коричневий, і хвіст, погляньте, сплюснутий з боків. Ондатра це.

— Що ж буде з хохулями? — забідкалася Іра.— Чи не виживуть їх звідси ондатри?

— Не хвилюйся,— заспокоїв її Володимир Іванович,— ці звірки мирно співіснують. Харчуються вони переважно рослинною їжею, а її он скільки! Хохулі навіть поселяються в кинутих ондатрами нірках. А знищуючи тілоріз, ондатри чистять водойму. Дивно тільки, чому це ми їх раніше не бачили, адже ондатри не такі обережні, як хохулі. Напевно, тільки починають освоювати цю частину річки. А ось із бобрами у хохулі справжня дружба. Нори у них іноді з'єднані між собою. Розповідають, що у Воронезькому заповіднику хохулі, випущені на волю, перебралися невдовзі в бобрині штучні будиночки й бобри радо їх прийняли.

А Славко вже нічого не чув. «Зараз я її підловлю»,— думав, вибираючи момент, коли ондатра повернеться мордочкою до об'єктива.

— Удача!

— Тихо! — прошепотіла Іра.— Хохуля!

Майже на середині річки з'явилася й одразу ж зникла коричнева латочка. Аж ось з води виткнулась довгаста мордочка і знову сховалася. Було видно, як хохуля пірнула і під водою попливла до купи латаття, яке вітром збило в плавучий острівець. Звірок знову висунувся з води, обіперся передніми лапами об цей острівець і почав щось жувати.

Володимир Іванович дав свою кінокамеру Ірі. Дівчинка підійшла до берега. Сховалася за невеличкий кущ вільхи. Почала знімати.

— Дивіться, як хохуля хвостом крутить. Немов пропелером! — вигукнув Славко.

Від того вигуку хохуля злякалася і пірнула у воду.

— Шукай тепер вітра в полі! — сердито погляну́в на друга Петько.

— Добра порада,— засміявся Володимир Іва́нович.— Справді, чи не пора нам і до степу навідатись. Я знаю місце, де живуть байбаки. Гайда туди!

Йшли повз старезну вербу, що одиноко стояла над шляхом.

— Скільки їй років? — Петько заглянув у велике дупло.— Ого!

Якщо буде дощ, всі туди сховаємося! Дивіться, хтось навіть багаття в дуплі розпалював!

— Мабуть, пастухи.— Володимир Іванович уважно оглянув вербу. Вершок збитий буреломом, і дерево більше не тяглося у височінь, а пускало віття понад землею. Гілки товсті, покручені, і якби не дупло та не багаття, яке, мабуть, не раз розпалювалося, рости б вербі ще та й рости, а так, певно, дерево доживало віку. Молодої поросли майже не було, одні вовчки наїжачились увсебіч.

Але що це? Володимир Іванович помітив у щілині між корою двох рогатих жуків.

— Дивина! — Хотів узяти одного з них, та жук упав на землю й швидко знявся в повітря. За ним полетів і його супутник.

— Жуки-олені! — вигукнув Славко й побіг слідком.

Жуки повільно летіли до діброви й басовито гули. Сіли на стовбур молодого дубка. Славко одразу помітив, що на дереві сидять не два жуки-олені, а значно більше. Глянув на інші дерева. Тут їх було повно — повзали по зволожених соком стовбурах. Хлопчик швидко наладив кінокамеру. Через видошукач було добре видно, що в одних жуків великі, міцні й розгалужені роги, а в інших їх не було. Славко знав: роги бувають у жуків-самців, а самиці безрогі. Вони спокійно повзали по доріжках із соку, який витікав з пораненої кори дуба. Самців, видно, таке мирне й спокійне життя не влаштовувало. Вони час від часу нападали один на одного, упиралися задніми ногами й спиналися на них майже вертикально. «Мабуть, сама злість утримує їх, щоб не впали!» — усміхнувся хлопчик і побачив, як два жуки зчепилися, що й розчепитися не могли. Пововтузившись якусь мить, вони з висоти гупнулися на землю. В одного від удару відлетів ріг, і тільки тоді вони припинили бійку.

Немов зачарований, спостерігав Славко за жуками-велетнями, час від часу фіксуючи найцікавіші епізоди на плівку.

— Скільки їх тут! — захоплено вигукнула Іра.

— Тихо, бо жуки-олені добре чують,— попередив дівчинку Володимир Іванович.

Він витяг з рюкзака прозору лінійку й приклав до найбільшого з жуків.

— Сімдесят міліметрів у довжину разом з рогами, а без рогів — п'ятдесят!

Потім він виміряв довжину безрогих самиць. Вона досягала сорока міліметрів. Петько зробив кілька фотознімків і хотів було сховати рогача в коробочку для колекції, та Іра запротестувала. Мовляв, раз вони рідкісні, нічого їх чіпати. З нею всі погодилися, і Петько відпустив красивого жука на волю.

— А знаєте,— озвався Володимир Іванович,— чим іще цікаві жуки-олені? При власній вазі до сімнадцяти грамів можуть потягти у сто разів важчий тягар. Уявляєте, скільки електроенергії тратить електровоз, щоб потягти за собою сто вагонів? А жуку хоч би що!

Степ зустрів наших мандрівників пахощами чебрецю й полину. Поле тут не розорювалося. Колись, у грізні часи Великої Вітчизняної війни, в цих місцях проходила лінія оборони. Глибокі траншеї, довгі

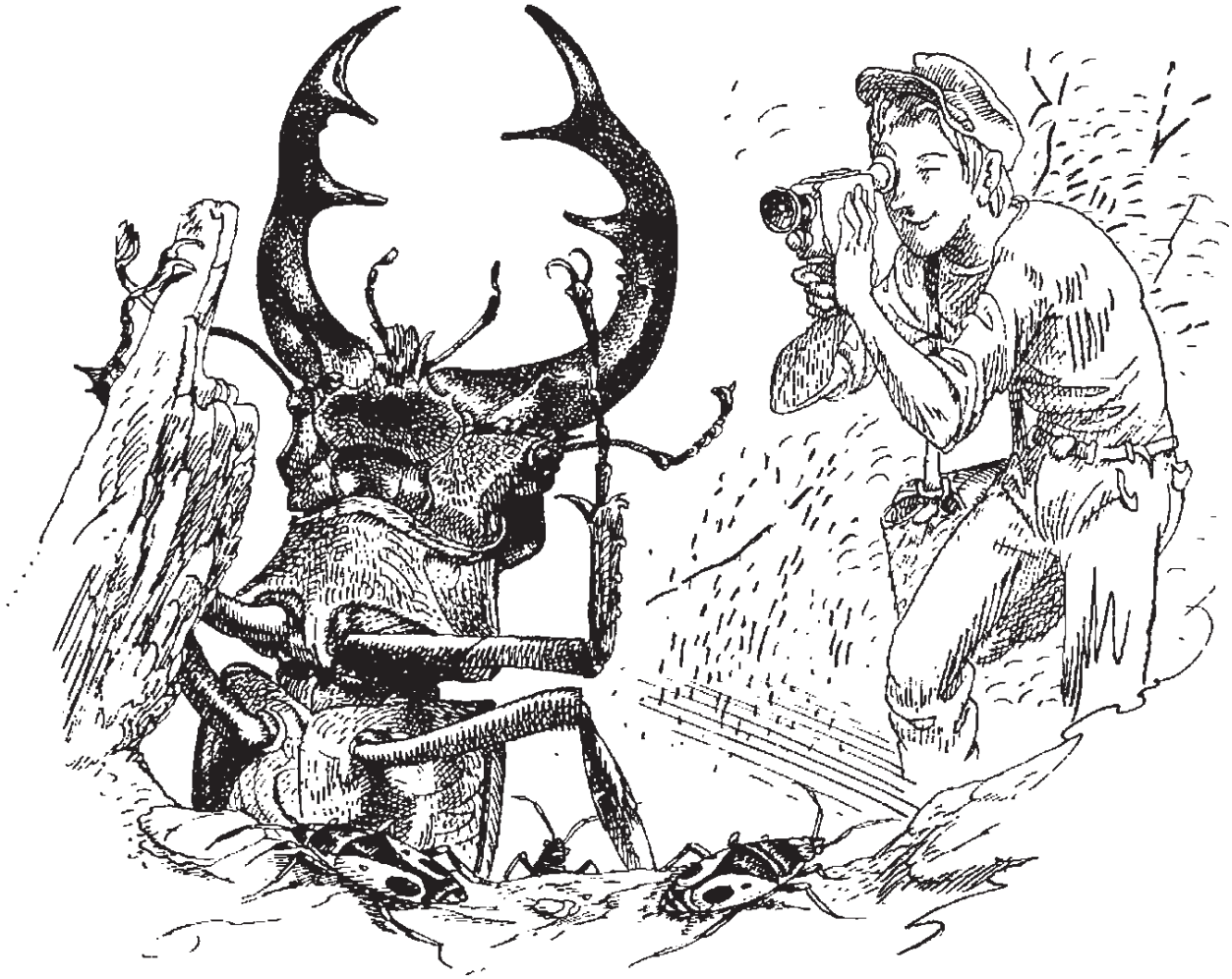

ходи між ними вже встигли обсипатися, а краї заросли злинкою, глухою кропивою і виткою березкою. День видався спекотний. Довкола все немов вимерло, лише жайвір то падав, то злітав над землею.

Залізли в одну з траншей, розчистили її від бур'яну, дістали біноклі.

— Колись байбаків тут багато було, та ще до революції із-за цінного жиру та хутра на них відкрили таке полювання, що зараз лише декілька залишилося. Бачите ось той горбочок? Там вони й живуть,— пояснив своїм супутникам Володимир Іванович.

Так, це й справді були байбаки. Тільки вони, риючи нору, роблять такі великі насипи. Трава навколо вигоріла, а на горбку зеленіє. Це буває тому, що байбаки, поїдаючи злакові рослини, зерно не перетравлюють. Ось воно пізніше й проростає поблизу нори, горбок зеленіє навіть у найбільшу спеку.

Старий байбак не помічав людей, які замаскувалися метрів за двадцять від нього. Він стояв на задніх лапках, сторожко вслухаючись у степову далечінь. Внизу, в лабіринтах довжелезної нори, відпочивала його сім'я — самиця і троє малят. Старші його діти, яким було за рік, пішли шукати нори інших байбаків, щоб там поселитися, а потім разом з господарями залягти в зимову сплячку. Їх батько виглядав молодих байбаченят з інших родин. Так у байбаків заведено. Однак звіркові й невтямки, що посилає дітей туди, де давно вже розорані степи, і хто знає, скільки мандруватимуть недосвідчені малята, поки знайдуть хоча б такий невеликий острівець цілинного степу, як оцей. Старий байбак заплющує очі і немов уві сні бачить, як його діти досяга-

ють неозорих цілинних степів, вкритих весною зеленим килимом різнотрав'я, яскравими квітами тюльпанів, дикого часнику і півників. В нього аж слина потекла, коли він згадав приємний хрускіт їх соковитих пагонів. Хіба багато часу минуло, як вони розквітали й поблизу його житла? Тоді довкола було кілька байбачиних родин і їжі вистачало всім. Аж ось одного разу щось велике й грізне загурчало блискучими зубами й назавжди поховало у глибину землі зелений килим цілинного степу. Незайманою лишилася тільки ділянка, на якій була його нора. Інші байбаки спробували було вирити нові нори, однак прийшли люди і виловили їх капканами. Старий байбак сонно потягся, кинув у простір своє «кві-квіть» і поліз у нору, щоб збудити самицю й малюків, яким треба було «приймати сонячні ванни».

Володимир Іванович навів об'єктив кінокамери на вхід до нори. Поруч вмостився Славко.

— Хоч півдня чекатимемо, але не відступимо! Будьте обережними! У байбаків слух розвинутий гірше, аніж зір, та найменший шурхіт все зіпсує — надто близько від нори влаштувалися.

Сонце палило нестерпно. Петько почав відгвинчувати фляжку, та Славко так на нього глянув, що той лише зітхнув і знову приник до видошукача фотоапарата.

— А це що? — Володимир Іванович устав, забувши, що сам заборонив усім рухатися.

Ліворуч від пагорба з'явилася група хлоп'ят, які, напевно, дісталися сюди яром. Навантажені величезними рюкзаками, що пригинали їх майже до землі, вони прошкували до діброви. Володимир Іванович трохи заспокоївся.

— Нехай ідуть. Не встигнуть налякати.

А з нори вже виліз старий байбак. Майже півметрової довжини, куцохвостий. Його піщано-жовта шубка гарно виблискувала на зеленому тлі пагорба. Байбак завмер на якусь мить, вдивляючись удалину. Хлопці вже сховалися в заростях, а кіноаматори застигли непорушно біля своїх апаратів. Спокій висів над степом. Звірок знову подав своє «кві-квіть», і з нори викотилося троє байбаченят. Що вони тільки не виробляли — качалися в траві, скубли одне одного, верещали. Несподівано виповзла і самиця й одразу навела лад серед дітей, повела їх годувати в зарості різнотрав'я. Байбак хотів бігти за ними, та, мабуть, передумав і зайняв місце спостерігача на вершині горбочка. Наші кіноаматори заходилися знімати його. Стрекотіння камер насторожило байбака. Він оглянувся довкола й, помітивши кіноаматорів, запищав: «Кві-квіть, кві-квіть!», сповіщаючи цим свою родину про небезпеку.

— Фіть-філть, фіть-філть! — відповіли прудкі байбаченята й за мить були біля нори. За ними нехотя бігла самиця. Вона не помітила людей і, мабуть, вважала тривогу безпідставною, бо ніде не було видно ні лисиць, ні бродячих собак. Хижі птахи теж куняють у затінку. Байбак майже силоміць заштовхав малят у підземне сховище, показав самиці поглядом на людей, озброєних блискучими предметами, і та враз майнула слідом за малятами в нору, де їх ніхто не дістане, адже довжина підземного лабіринту понад шістдесят метрів, глибина — сім. Як у доброму колодязі. Байбак ще раз вигукнув: «Кві-квіть, кві-

квіть!», однак не став ховатися, а спостерігав за людьми, аж поки ті зовсім не підійшли до нори...

Вже поверталися до засідки в траншеї, та раптом увагу мандрівників привернула самітна постать на видноокрузі. То йшла людина. Невдовзі подорожній наблизився до них. Це був кремезний бородань в окулярах, крізь товсті скельця яких на наших героїв пильно глянули гострі очі.

— Це ви в степу бешкетуєте? — спитав він замість привітання і, скинувши з плечей великий яскраво-зелений рюкзак, втомлено витер спітніле чоло.

— Що ви маєте на увазі? — виступив наперед Володимир Іванович.— І хто ви?

— Я ботанік, а ось ви — губителі природи!

— Помиляєтесь, ми знімаємо фільм про рідкісних тварин.

— Виходить, хтось інший був учора в Зеленому урочищі?

В цей час біля дубів спалахнуло високе полум'я багаття. Ботанік глянув туди й одразу ж кинув рюкзак за плечі.

— Що ж накоїли ті люди? — здивувався Володимир Іванович.

Коли підійшли до гурту, ботанік вже вів розправу з одним із «губителів природи».

У підлітка був переляканий вигляд — він справді завинив у чомусь. Ботанік тикав віхтем якоїсь трави майже під ніс хлопцеві й перепитував:

— А як ця трава зветься?

— Зубрівка! — ледь чутно мимрив хлопчина.

— Яка це зубрівка! Це ж ковила периста! Останній острівок цієї трави ти разом зі своїми друзями знищив! Та навіть коли б це була зубрівка, хіба ж можна виривати її всю з корінням? І хто вас ботаніки вчив?!

— Ми не знали, дядечку...

— Ви бачили таких? Новоявлені варяги! Не можуть відрізнити спориш від гречки, а вже взялися лікарські рослини заготовляти. Вже декілька років я спостерігаю за рослинністю в Зеленому урочищі. Там був клапоть незайманого степу. Був, бо оці «знавці» знищили майже всю рослинність! Погляньте,— вчений показав рукою на траву, що сушилася в тіні дерев,— звіробій, материнка, чебрець. І все з корінням. Навіть ковилу перисту вирвали, сплутавши її з зубрівкою духмяною. Що з ними робити?

— Відпустіть, ми більше не будемо! — благали хлопчаки.— Хотіли ж якнайраще. Всі з похід пішли з учителькою ботаніки, а ми вирішили їм носа утерти...

— Оце так утерли! — зауважив Петько.— Хоча б визначник лікарських трав узяли з собою!

— Ми бачили їх вдома на плакатах!

— Ну, а зубрівку навіщо рвали? — спитав ботанік.

— Це дідусь просив!

— Йому вистачило б кількох стеблинок, а ви яку копицю насмикали!

Хлопці кинулися складати траву в рюкзаки. Коли черга дійшла до ковили, ботанік з прикрістю зауважив:

— А це залиште тут, її навіть кролі не їдять!

Запрацювала кінокамера.

— Кінодокумент! — пояснив Славко.— Ще раз впіймаєтеся на браконьєрстві — покажемо по телевізору. Зрозуміли?

— Ось так і знищують рідкісну флору! — втомлено сів на землю ботанік.— Зовсім не стало астрагалу шерстистоквіткового, вероніки тіньової, волошки верболистої, тюльпана змієлистого... Тиждень шукаю, та марно.

Він вийняв з рюкзака невеликий гербаризатор, розклав його.

— Можу похвалитися, ферула татарська, осока лапкоподібна, сонцецвіт сивий, ці гарні дзвоники називають дзвониками великоколосими. А що скажете про таку рослину?

— Схожа на герань! — здогадалася Іра.

— Правильно. Герань лінійнолопатева, нині рідкісний в нашій місцевості вид.

Кіноаматори ще довго слухали розповідь Олега Прокоповича, так звали ботаніка, про наукове значення рослин, які потребують охорони. Вони, виявляється, необхідні для пізнання живої природи, її законів і явищ, створення на їх основі якісніших і продуктивніших рослин. Треба якомога швидше створювати заповідники й заказники там, де ще збереглися рідкісні види.

— Хотів я, щоб такий заказник був організований і в Зеленому урочищі, адже півмісяця тому я знайшов там і ферулу татарську, аж ці варяги всю її вирвали з корінням, переплутавши з лікарською рослиною,— з болем у голосі промовив вчений.

— Олег Прокопович,— звернулася до нього Іра,— так то ж усе бур'яни?

— Ви, напевне, чули про роботи академіка Миколи Васильовича Цицина, який створив нові види багаторічної і відростаючої пшениці. Уявіть собі пшеничне поле, яке кілька років підряд дає врожай без обробки — оранки, сівби тощо. Так ось, Микола Васильович вивів саме таку пшеницю і використав для цього звичайнісінький пирій. Сорти так і називаються — пшенично-пирійні. А погляньте ще раз на дзвоники великоколосі. Якщо їхні квіти стали б трохи крупнішими, а стебло міцнішим, вийшла б чудова культура клумбових квітів. Тривають роботи по окультуренню цінних лікарських рослин. Потрібно мати так званий первинний матеріал — дикорості екземпляри. А їх стає все менше й менше. Ось чому вчені світу забили тривогу. Тому тільки в нашій республіці взято під охорону більше як півтори тисячі ботанічних об'єктів, створено багато заповідників, пам'яток природи республіканського значення.

Олег Прокопович поправив лямки рюкзака.

— Залишайтеся здорові, а я подамся до своїх.— Він підморгнув Петькові, який саме наладився сфотографувати його, і, широко ступаючи, пішов степом.

— Він видався мені таким злим і суворим, а насправді яка це добра людина. І як любить свою справу! — промовила Іра.

...Щоб потрапити до рідкісних перев'язок, вирішили їхати рановранці. Зняли намети, склали в причіп. По дорозі заїхали в селище. Во-

лодимир Іванович послав телеграму приятелеві, вчителю сільської школи.

— Ми з ним взимку домовилися, що вистежить перев'язок. Всівся за кермо.

Натомлені діти одразу ж поснули.

Вчителя застали вдома.

Високий сухорлявий чоловік у вишиванці порядкував біля вуликів, розставлених у невеликому вишневому садку. Розтривожені бджоли роїлися біля його сивої голови, сідали на видублене літами і сонцем обличчя, та, мабуть, не кусали пасічника. Особливо настирливих комах, що лізли до очей, вчитель відганяв легеньким порухом руки.

— Чому ж не попередили про приїзд? — зрадів гостям учитель.— Я сьогодні планував податися до міста, а тут рій вилетів. Довелось відкласти поїздку.

— Півдня пройшло, як я «блискавку» надіслав,— виправдовувався Володимир Іванович.

Михайло Якович, так звали вчителя, запросив усіх до садиби.

— Складне ви мені завданнячко загадали,— похитав головою,— не менше місяця ми з юннатами вистежували перев'язку. Сказано, норова тварина. На поверхню вилазить вночі або в сутінки. Де її шукати? Допоміг випадок. Сидимо одного разу в степу й дивимось у підзорну трубу. Аж тут до нас підходить Федот Мусійович. «Чи не сонячного затемнення,— каже,— чекаєте? Так воно, здається, ще не скоро буде». Кумедний він, цей дідок. Років з вісімдесят йому, давно вже на пенсії, а вдома не сидить. Все в степу і в степу. То трави лікарські збирає, то найметься в експедицію, їх у нас чимало буває, а в жнива працює скиртоправом. Розповів я Федоту Мусійовичу, що ми ніяк не можемо вистежити звірка, який перев'язкою зветься. Показав її на малюнку.

— Так це ж перегузня, або плямистий тхір! — аж зрадів той.— Справді, він зараз вивівся, а колись, як я ще на соняшничині їздив, їх водилося не менше, ніж тепер ховрахів. Бувало, пошле мати в погріб, аж гульк — сидить, голубчик!

Розпитав дід, навіщо нам перев'язки, й аж тоді повів далі. Отут, каже, живе сім'я плямистих тхорів.

Ми зробили неподалік засідку й вислідили самицю з чотирма малятами.

— Тоді одразу в степ! — зрадів Володимир Іванович.

— Не заперечую,— підтримав його Михайло Якович,— бо саме о цій порі малята вигріваються на сонечку. Тільки треба дуже обережно підкрастися, бо тоді з нори нізащо не вийдуть. Я спочатку гуртківців посилав туди щодня, щоб звірки до людей звикли, аж ні, ховаються.

— Як же їх знімати? — непокоївся Славко.— Трава в степу невисока.

— Є в нас чудова позиція. Колюча, правда, але сховатися можна. Там дереза підходить метрів за двадцять до нори.

— Що нам колючки!

В дерезі сиділи двоє хлопчиків. З-під легеньких парусинових картузів в обох виглядало вигоріле на сонці біле волосся. Хлопці з інтересом поглядали на прибулих.

— Нарешті,— зраділо сказав один з них,— а ми вже зачекалися...

— Потомилися? — поспівчував Володимир Іванович.

— Що ви? — здивувався менший зростом хлоп'як.— Вони такі кумедні, але ж у нас й інших справ чимало — жнива йдуть!

Минуло п'ятнадцять, двадцять хвилин... півгодини. Перев'язок не було.

Дмитрик, так звали балакучого хлоп'яка, поглядав на циферблат годинника.

— Ніякої дисципліни,— обурювався,— майже завжди саме в цей час вигрівалися на сонці, а зараз, дивись, не вилазять.

— Вилізуть,— заспокоїв його друг Юрко.

І справді, невдовзі вилізли.

Спочатку виткнула голову мати. Невеликий рябий звірок. На голові і по боках морди білі та чорні смуги. Так ось звідки перев'язка дістала таку назву! Перев'язка зробила «свічку»: стала на лапи, хвостом обперлась об землю. Огледілася. Пострибала, красиво вигинаючи спину, потім сховалася в нору і через кілька хвилин вилізла вже з малятами. Ті залазили перев'язці на спину, падали, штовхали одне одного лапами...

Славко навів на них кінокамеру.

— Невже вийде? — засумнівався Дмитрик.— Далеко ж як!

— Вийде,— й собі заходився знімати перев'язок Володимир Іванович.— А ти, Іро, зроби кілька фотознімків.

Однак дівчинка не встигла й чіткості навести, як перев'язка відчула, що за нею хтось спостерігає, а може, її налякало стрекотіння кінокамер. Вона по-собачому гавкнула й шугнула в нору. За нею. падаючи й перевертаючись через голови, поховалися малята.

— Більше кіна не буде! — сказав Дмитрик.— Тепер хіба що завтра вийдуть!

— Та ми, власне, зробили свою справу! — заспокоїв його Володимир Іванович.— Тепер усі дізнаються про місце, де ще живуть перев'язки. А зараз я вас зніму! — І став наводити камеру на хлопчаків.

— Так уже й дізнаються,— не вірив Дмитрик, але від об'єктива не відвернувся, тільки білявого чуба пригладив.

— А перев'язки корисні чи шкідливі? — запитала Іра.

— Полює цей звірок,— розповідав учитель,— переважно на степових гризунів. В цьому його велика користь. Федот Мусійович казав, що колись перев'язок навіть приручали, тримали в погребах, коморах. мов котів, щоб там мишей не було. Я вичитав у довіднику, що кожна з перев'язок може знищити від трьохсот до восьмисот гризунів, тим самим щороку зберігаючи майже три тонни зеленої трави.

— Михайле Яковичу, давайте спіймаємо кількох малят перев'язки і спробуємо їх виводити в клітках, мов кроликів. Підростуть — випустимо в степ! Мабуть, у жодній із шкіл світу не буде такої ферми! — зрадів своїй вигадці Дмитрик.— А як її назвати — перев'язочна, чи що? Ні, так не годиться!

— Ферма по вирощенню перев'язок,— сказав учитель.— Але ці звірі занесені до Червоної книги УРСР, а це означає, що їх чіпати не можна, хіба що з дозволу Державного комітету Ради Міністрів УРСР по охороні природи.

— Ви, хлопці, мусите охороняти їх, розповідати дорослим і дітям, які це корисні й рідкісні звірі, стежити, щоб ніхто їх не переслідував. До речі, перев'язки мало вивчені. Отож, Дмитрику, не треба, мабуть, знімати поста в дерезі, тільки ходіть туди рідше, щоб не викликати у звірів ніякої тривоги,— порадив Володимир Іванович.

— Е, ні,— заперечив учитель.— то дуже близько. Нам же не треба їх фотографувати! Пост ми перенесемо далі. Будемо вести постійне спостереження за цією сім'єю, а може, щось цікаве для науки й відкриємо. До речі, по-справжньому діти зрозуміли красу степу тільки зараз, як стали часто в ньому бувати.

Михайло Якович виявився цікавою людиною — він знав багато: і де лисиці водяться, і де шершні живуть, і як кажани на комах полюють...

Марія Іванівна, його дружина, пригостила мандрівників молоком і свіжим медом, пиріжками. Вчитель показав їм свій кращий вулик. Сітки не одягав, бджоли знову лазили по його руках, обличчю й не кусали. Але варто було Петькові зняти маску, як одна з них з розгону увіткнула йому під око жало. Довелося прикладати холодну пляшку, яку Марія Іванівна дістала з льоху.

— А зараз підемо до моїх їжачків! — Михайло Якович налив молока у тарілку.

В кутку саду під розлогим кущем бузини стояв невеличкий дощаний ящик. Біля самої землі — отвір. Вчитель поставив перед ним тарілку і легенько постукав по ящику. З отвору одразу ж висунулася довгаста мордочка, блиснула очицями. Глипнула на світло й пирхнула.

— Це їжачиха вітається з вами,— усміхнувся Михайло Якович і ще раз постукав по ящику.— Не бійся, виходь!

Їжачиха ще раз пирхнула й швиденько побігла до молока. За нею п'ятеро невеличких їжаченят. Голочки на них чистенькі, аж блищать. Повлазили в тарілку з ногами й ну сьорбати молоко.

— Три роки живе в нас ця їжачиха,— розповів Михайло Якович.— Восени, як засинає, переношу ящик в омшаник, де вона й зимує. А їжачата, як підростуть, розбігаються по сусідських садах.

Гостинний господар запропонував гостям заночувати, але Володимир Іванович не погодився:

— Попереду далека дорога, ночуватимемо десь у степу, бо завтра нам треба бути біля плавнів.

◆ У ПЛАВНЯХ ◆

Непорозуміння. В таборі юннатів.
Орлан-білохвіст нападає на лисок.
Норці й галагази

Парило... Неглибокий лиман добре прогрівався, навіть на відстані було чути йодистий запах водоростей. Петько підійшов до води й побачив, як від його тіні увсебіч порозбігалися крихітні крабики. Про-

майнула зграйка дрібної риби, над головою у хлопця тривожно реготали сріблясті мартини, немовби просили по-доброму піти з одвічних місць їхнього полювання.

— Петю! — долинуло з очерету.— Йди-но сюди, допомога потрібна!

Ні, дівчатка — незбагненний для Петька народ. Взяти хоча б Іру. Красуня, чудовий товариш, у біології знається. Та іноді її вчинки Петькові зовсім незрозумілі. Ось як зараз. Йому так хочеться побути наодинці, постояти над лиманом, помріяти трохи, уявити себе відважним мандрівником або відомим ученим, а тут — «Петю!». І одразу ж усе розвіялося, ніякої тобі романтики.

Петько зайшов у воду. Мов у молоко ступив. Побовтався трохи, аби Іра не думала, що він бігає на кожний її поклик, і піднявся на крутий берег лиману. Збиваючи ногами пилюку з низькорослого полину та солонцю і красивого кермеку, Петько подумав, що Іра таки непогано придумала — зняти на стрічку один день життя невеличкої заводі в очереті. Поставити там кінокамеру, яка вмикатиметься автоматично, а потім подивитися, що потрапило в об'єктив. Хитре дівчисько! Петько тільки зараз збагнув: чи не через те, що цю ідею подав не він, у нього зіпсувався настрій? Аж почервонів, упіймавши себе на такому...

Іри не було видно у високочезному очереті. Петько йшов на її голос, обережно ступаючи по жорсткій осоці. Хлопець знав, що об таку траву можна порізатися. Так і сталося: змахнув для рівноваги рукою, і мізинець немов ужалило. Кров! Картаючи себе за необережність, Петько дістав носовик, забинтував пальця, підніс його над головою, щоб швидше спинити кров, і закляк на місці: на нього впритул дивилися чиїсь насторожені очі. Відчув, як ззаду хтось міцно взяв його за лікті.

— Тихо, бо втопимо! — почувся голос.— А ви, хлопці, ловіть баришню!

Ось де знадобилися прийоми самозахисту, які вони з Славком відпрацьовували ще минулого року! Як тільки нападник послабив руки, Петько рвучко присів і перекинув його через себе. Нападник тільки зойкнув. Лежав у воді, розпластавши руки й ноги. Петько злякався й перевернув його. Кремезний хлоп'як відкрив очі й застогнав. Петько швиденько зняв з себе пасок і зв'язав нападникові руки. Прихватив і одну ногу, щоб той не міг рухатися.

— Відпусти! Що ти надумав? — став проситися хлопець.

Петько мовчки увіткнув йому в рот панаму. Тепер не покличе друзів на допомогу!

— Де ти? — знову почувся далекий Ірин голос.

«Хлопці ще не знайшли її»,— здогадався Петько. Пішов на голос, обережно ступаючи по воді, щоб, бува, не потрапити в засідку. Тихо в плавнях, тільки очерет шумить над головою. Петько хотів гукнути дівчину, та неподалік почулося якесь вовтузіння, а трохи згодом і вилаяки.

— Чого дряпаєшся? — пролунало.

Петько побачив трьох хлопців, що з усіх боків насідали на Іру.

— Егей,— гукнув, засукуючи рукава.— Хто перший? Буде те, що

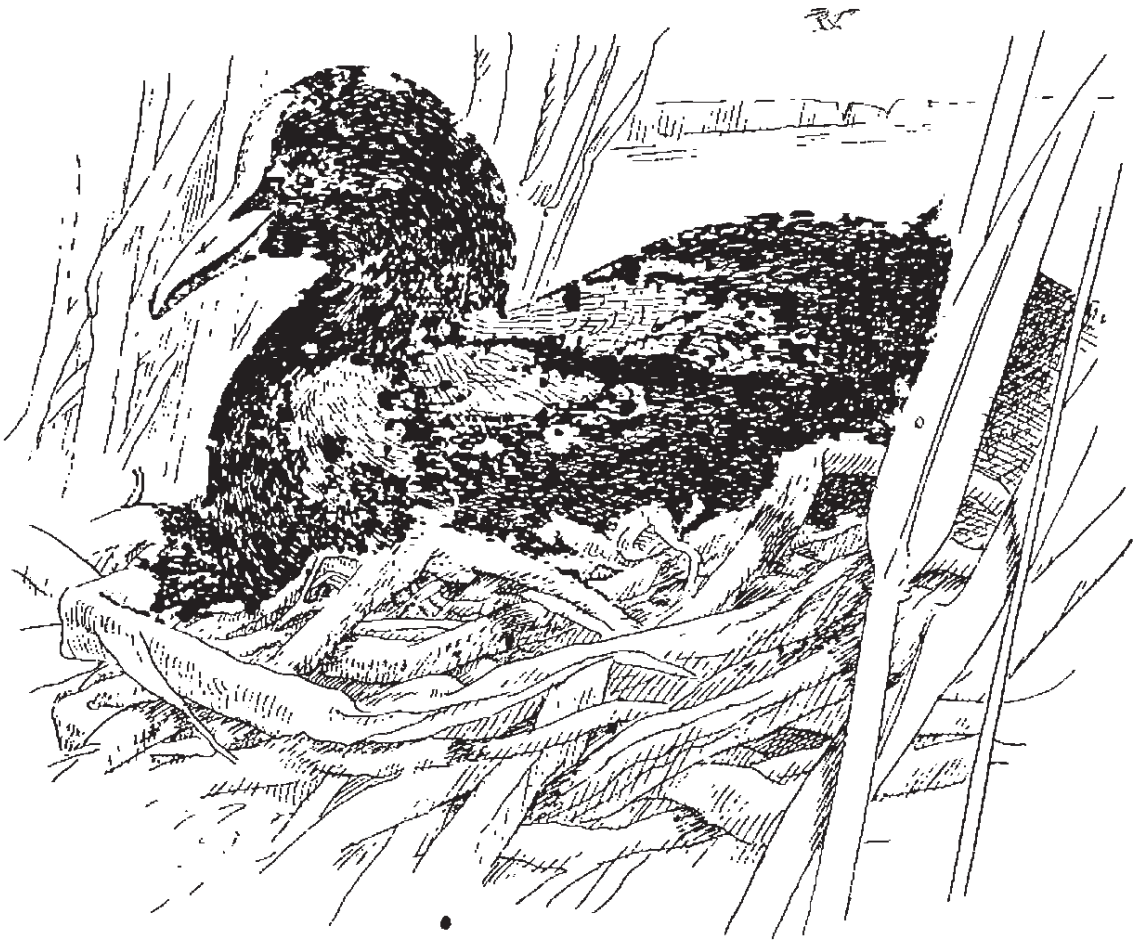

й отаману вашому, ідіть краще розв'яжіть його, бо ще втопиться або п'явки з'їдять!

— Не з'їдять,— похмуро зауважив рудий,— а вам зараз покажемо, як по гніздах шастать!

— По яких гніздах? — здивувався Петько.— Ми кінофільм знімаємо про звірів та птахів! І тут хочемо камеру встановити!

Петько сам розв'язав Вітю Бойка.

— Свій свого не впізнав,— засміявся рудий, якого звали Робертом.

— Це ж треба — отак помилитися. А ми тут щоліта живемо, спостерігаємо за птахами й охороняємо плавні від браконьєрів. Отут поруч — наш табір.

Вітя розім'яв затерплі руки й простяг Петькові правицю.

— Миримося?

— Миримось! — міцно потиснув руку Петько.

До табору юних натуралістів прибули разом. Біля лиману було наметове містечко, до берега тулилася шаланда, кілька невеличких човнів. Назустріч вийшов стрункий загорілий чоловік.

— Іване Васильовичу,— випередив усіх Вітя,— а до нас гості. Вони фільм знімають!

— Уже й фільм! Широкоекранний?

— Любительський,— скромно кинув Петько.— Ви нам дозволите знімати поблизу вашого табору, адже тут можна й колпицю, і скопу, й орлана надибати?

— Гостинно просимо! — усміхнувся Іван Васильович.— І допоможемо, чим тільки зможемо.

Лиман простягся вздовж моря. Прісною водою його живили невеличка річка й численні джерела. Від моря він відокремлювався вузьким піщано-черепашковим пересипом, який місцями розмивався, того вода в лимані була солонувата. Там, де річка впадала в лиман, стояли болота. В заростях очерету, осоки, рогозу водилося багато птахів. Їм подобалися плеса й заводі, яких тут було чимало.

Треба було довго продиратися крізь очеретяні джунглі, не раз провалюватися в ковбані, щоб надибати тихе-тихе дзеркало озерця. Обережно підкравшись до зеленої стіни, можна побачити качку чи лисуху, а то й рідкісного зараз бугая чи навіть білу чаплю. Тільки будь спостережливим!

Найцікавішими та найуспішнішими були вилазки разом із Вітьком Бойком, який знав плавні як свої п'ять пальців. Петько одразу відчув повагу й довіру до нового товариша, ні на крок не відходив од нього.

Ось і сьогодні друзі зібралися розвідати, де живуть лиски. Місце для спостереження обрали в заростях біля озера. Невеликі птахи з білою лисиною на голові пірнали в пошуках їжі.

— Рибою живляться? — запитав тихо Петько.

— І рибою, і водоростями, насінням осоки, подекуди черепашками. А он, глянь, і пташенята.— Вітя показав у бік невеличкої протоки, облямованої густою осокою.

Малята лисок були дуже гарні — маленькі темні пухнасті грудочки з червонуватими голівками снували між лататтям, мов ковзались по дзеркальній поверхні.

— Малі, а дивись, як плавають і пірнають! — захоплено прошепотів Вітя.— Це — другий виводок, а перший буває на початку квітня. В серпні лиски збираються в зграї і виходять у відкритий лиман. І тільки сильні осінні вітри заганяють їх назад у комиші.

Зненацька лиски голосно закричали, попереджаючи когось про небезпеку. Матері швидко відвели пташенят у зарості, а решта птахів збилася у гурт.

— Чого вони? — здивувався Петько.

Вітя торкнув друга за лікоть.

— Орлан-білохвіст!

Хижак каменем падав на беззахисних птахів. Петько вже уявив, як той пазурами вихопить одну з лисух і переможно підніметься вгору. Не долетівши до води півметра, нападник круто став набирати висоту.

— Боїться!

Та орлан не збирався легко здавати позиції. Він впав удруге, але вже на край зграї. Лиски збилися в грудку — атака знову закінчилася нічим. А коли орлан зайшов утретє, Вітя не витримав і вискочив із засідки.

— Киш! Киш! — відігнав хижака.

Орлан покружляв над заводдю й подався в бік лиману. І тільки після цього розпався пташиний гурт. Розмахуючи крилами, лиски майже бігли по воді, щоб швидше дістатися рятівних заростей.

— Тепер можна й на гнізда глянути,— нахилився над одним із них Вітя.— Хоч і не великі лиски майстри, а як міцно вони будують

його з очерету, ще й прикріплюють до стебел. А це ось східці, якими лисуха з гнізда у воду спускається.

— По скільки яєць лиски відкладають? — запитав з інтересом Петько.

— Та коли як. Одного разу я бачив п'ятеро, а колись знайшли гніздо, а в ньому було аж чотирнадцятеро!

Йшли мовчки, прислухаючись до шелесту сухих стебел та голосів господарів плавнів. Невдовзі знову натрапили на невеличке озерце.

— Норці! — помітив Петько.

Птахи сторожко повернули в їхній бік красиві довгошиї голови з бакенбардами і двома пучками пір'їн. Хлопці завмерли на місці, і птахи заспокоїлися: час од часу пірнали й довго не з'являлися. Іноді норцеві не вдавалося ковтнути рибину під водою, і тоді він закидав голову назад і проштовхував здобич повільними рухами шиї.

— У норців цікаве гніздо. Підводний фундамент із товстих очеретин, саме ж гніздо вистелене листям, різними корінцями. Залишаючи гніздо, норець накриває яйця зеленими водоростями, які, розкладаючись, виділяють тепло і обігрівають їх.

— Справжній інкубатор,— здивувався Петько.— І надовго норець залишає гніздо?

— Поки наїться. А знаєш, які пташенята в норців? Невеличкі, як і в лисок, тільки жовтувато-сірі з темними смугами від голови вздовж усього тіла.

Під ногами стало зовсім сухо. Очерет поступився місцем осоці й рогозу.

— Знаю тут озерце, де крижні живуть.

— Ходім!

Рослинність ставала все нижчою.

— Куди ж ти дивишся? Мало на гніздо не наступив. Добре, що пусте,— несподівано обурився Вітя.

Справді, біля Петькових ніг лежало качине гніздо.

— Глянь, скільки пуху! Ним качка вкриває яйця, коли йде кудись.

Петько з повагою дивився на друга: справжній орнітолог! От пощастило, що зустрілися з ним. Згадав, як вони тоді познайомилися, і засміявся.

— Не віриш? — примружився Вітя.— Та я таких гнізд, знаєш, скільки бачив? А одного разу тиждень спостерігав, як качка виводить пташенят. Доповідь навіть писав про це. Сидить і скубе з себе пух, складає його валиком по бортику гнізда. Перші яйця відкладає в незакінчене гніздо, немовби не знає, скільки їх знесе, та під кінець кладки пуху на всіх вистачає. Темного під колір рослинності. Для маскування.

— Вірю, вірю,— заспокоїв друга Петько,— пригадалося, як ми з тобою познайомилися!

— Знайшов про що згадувати,— почервонів Вітя,— в житті всяке буває. Ходімо швидше!

Стали траплятися невеличкі озерця. В кожному з них, порослому осокою, плавала зграйка чирят-тріскунців. Одні з них пірнали під воду, витягуючи водорості, інші смикали насіння, а одне ніяк не могло впіймати водомірку, яка втікала від нього з-під самого дзьоба. Чиря вже

втомилося гасати за невловимою комахою, та здатися не хотіло і продовжувало полювання. Хлопці обережно, щоб не налякати пташенят, подалися далі.

— Цікаві птахи, так бережуть своє гніздо, що не сходять з нього і під час небезпеки. Через те багато їх гине в косовицю. Чирки-тріскунці — цінні птахи, та в нас майже не селяться: мало заплавних луків.

Несподівано щось тихенько свиснуло.

— Галагаз. Не бачиш? На горбочку сидить! Самицю попереджує про небезпеку.

Занепокоєний птах піднявся в повітря, і Петько побачив велику красиву чорноголову качку з чисто-білим низом. Качка закружляла над хлопцями, тільки крила посвистували.

— І не боїться! — здивувався Петько.— А якби в нас рушниці?

— Гніздо близько.

І справді, неподалік з нірки виглядала качина голова з червоним наростом на дзьобі. Птаха хутко вискочила із схованки й полетіла.

Вітя витяг з нірки клубочок ніжного пуху.

— Галагаз відкладає від дев'яти до дванадцяти яєць і вкриває їх ось таким пухом.

— А чого самиця сиділа в гнізді, адже пташенята, видно, давно вивелися?

— Линяти їм пора, ось і шукають місце, де можна від хижаків сховатися. А тепер, напевно, подадуться в плавні.

Немов не погоджуючись з Вітею, галагази сіли в очерет неподалік від свого гнізда.

◆ КРІЗЬ БОЛОТЯНІ ДЖУНГЛІ ◆

Гніздо сірої чаплі. Корисні хижаки. Як реве бугай. За що винищували білих чапель

Чи буває щось загадковіше, аніж очерет і плавні? Двометрові стовбури щільно туляться один до одного, при найменшому подиху вітру шерхотять листям, а вгорі шумлять. Ось-ось з цих зеленокоричневих джунглів вирине якась казкова істота й спитає могутнім голосом: «Що ви тут робите?»

І здіймуться такі хвилі, що не встоїть перед ними навіть міцний човен.

Іра аж стрепенулась від таких думок. Ну й приверзеться!

Човен повільно продирався крізь плетиво водяних рослин. Дорослі однихалися веслами, як баграми. Стебла очерету теж попереплутувались. Невдовзі човен зупинився.

Іван Васильович зітхнув, ступив за борт і провалився в болото. Узяв ланцюг, яким припинали човен, і, як бурлака, потягнув його далі.

Володимир Іванович і собі хотів скочити у воду, та Іван Васильович зупинив його.

— Ще трохи — і ми на місці.

Нарешті Іван Васильович заліз у човен, перевдягнувся в сухе і роз-

сунув перед човном очерет. Всі побачили на купині велике гніздо. Зроблене з паліччя та очерету, воно нагадувало перекинутий конус.

— Ось іще одне! — зраділа Іра.— І ген!

— Колонія сірих чапель,— пояснив Іван Васильович.

— А де ж самі птахи? — поцікавився Славко.

— Після вильоту пташенят вони збиваються у зграї і перекочовують ближче до берега, туди, де багато поживи — комах та їхніх личинок, дрібної риби, раків, жаб, ящірок, гадюк, гризунів.

Мандрівники повилазили з човна й добралися до одного з гнізд. Воно здалося хитким та ненадійним, просвічувалося з усіх боків. Славко не втерпів і попробував на міцність рукою: не розвалилося!

Іван Васильович засміявся.

— Даремно стараєшся, споруда ця складена досить міцно. До речі, за будівельника в сірих чапель самиця, самець лише постачає матеріал. Батьки дбайливо охороняють дітей. Коли хтось нападе на гніздо з пташенятами, вони здіймають страшенний галас. На допомогу злітається вся колонія.

— А хто полює на них? — запитала Іра.

— Цс-с... Швидше камеру: біля крайнього гнізда сидить їхній найлютіший ворог — болотяний лунь.

Птах не став чекати, поки його знімуть на плівку, змахнув довгими крилами й здійнявся над колонією. Хижак, напевне, не бачив людей. Покружлявши над гніздами, переконався, що вони порожні, і подався геть.

— Лунь шкодить дрібноті, руйнує гнізда чапель, чайок, качок,— пояснив Іван Васильович.— Ловить також дрібних звірків, у тому числі й гризунів. У нашій місцевості цих птахів небагато, тому їх відстрілювати не варто, вони, як і вовки на півночі, нападають в основному на слабших або хворих тварин.

— Не варто відстрілювати? — обурилася Іра.— А те, що вони на дрібних та водоплавних пташок полюють, пташенят крадуть? А скільки лиха вони завдають зайцям, білкам, козенятам?

— І все ж, Іро, пернаті хижаки користі приносять значно більше, ніж шкоди,— продовжував Іван Васильович.— Так, в одному із заповідників підрахували: хижі птахи впродовж року знищили понад сто тисяч мишовидних гризунів, серед них найбільше полівок, кожна з яких з'їдає за рік близько кілограма зерна. Виходить, що хижаки зберегли за літо понад сто тонн хліба!

Люди порівняно недавно розібралися в користі переважної більшості пернатих хижаків. Слово «хижак» раніше діяло засліплююче, й цих птахів всіляко знищували. Коли ж зрозуміли, що помиляються, виявилось: багатьох з них залишилося, на жаль, зовсім мало.

— Саме тому ми і вирішили зняти на плівку змієїда, скопу, шулікy рудого, орлана-білохвоста, канюка степового, беркута, могильника, орлана степового, орла-карлика, стерв'ятника, грифа чорного, сипа білоголового, сапсана і балобана, які занесені до Червоної книги УРСР,— зауважив Володимир Іванович.— Про їхнє значення та користь треба розповідати людям, інакше за кілька років багатьох хижих птахів не стане.

Роберт тим часом наблизився до гнізда сірої чаплі й став збирати послід у паперові мішечки.

— Він у нас спеціаліст по цих птахах,— пояснив Іван Васильович.— Під час весняних канікул разом з Вітею приїздить сюди спостерігати приліт птахів та гніздування. З ранку до пізньої ночі сидить у плавнях, бо сірі чаплі просинаються о четвертій-п'ятій ранку, а закінчують полювання після десятої вечора.

— Що цікавого знайшов? — спитав Петько Роберта.

— Залишки риби! — Хлопчик поклав паперові пакетики в рюкзак.— А гніздо давно покинуте.

— Звідки знаєш?

— Мух немає,— усміхнувся Роберт.— Звичайно біля чаплиних гнізд валяється багато покидьків, над ними в'ється хмара мух. А тут їх немає. Значить, гніздо покинуте. Чаплі час од часу перевіряють свої гнізда, ось і зараз, мабуть, летять сюди. Чуєте?

Вдалині пролунали короткі трубні звуки.

— Біля сірих чапель іноді гніздяться руді чаплі,— розповідав Іван Васильович.— Вони дрібніші. Руді, аж каштанові. Дуже обережні, людині на очі намагаються не потрапляти.

Запрацювала Славкова камера. Всі повернулися в той бік, куди було спрямовано об'єктив.

У заростях комишу, підібгавши одну ногу й витягнувши вгору гострого й сильного дзьоба, стояв бугай. Брудно-жовте оперення, поцятковане чорно-бурими крапками, робило його майже непомітним серед болотяних заростей.

Бугай не зважав на людей. У нього було вдале полювання, і тепер він дрімав, перетравлюючи окунців та щупачків.

Та що це? Бугай почув нестерпний біль. Сну як і не було. Птах став на другу ногу й хотів злетіти. Але не зміг. Втупився у воду своїми жовтими очима й побачив, що його тримає невеликий водяний пацюк. Той, звичайно, гадки не мав, що стеблина, яка так смачно пахне м'ясом, не що інше, як бугаєва нога. Пацюк гризнув її про всяк випадок, може, пагін їстівний,— і зрадів, коли на зубах відчув запах крові. Однак вдруге гризнути не встиг — міцний удар прикував його до дна.

Розправившись із пацюком, бугай став на другу ногу, підняв поранену високо над водою.

...Коли мандрівники вибралися човном на чисту воду, здалеку почулося:

— У-у-трумб! У-у-трумб!

— Бугай реве. А знаєте, як утворюються ці звуки? — запитав Володимир Іванович.— Довгий час це було загадкою. Вважалося, що птах тут без води не обходиться. Але як пояснити, що бугай реве й сидячи на дереві? Лише недавно встановлено, що вода ні до чого: готуючись до співу, птах підводить голову вгору, а потім швидко опускає її на груди. Це — перше коліно. Здіймає голову вгору — чується другий звук. І так п'ять-шість разів підряд.

— При цьому горло в нього роздувається, утворюється резонатор. Ось чому бугая так далеко чути,— сказав Славко.

— А ми з Вітею думали, що бугай кладе дзьоб на воду й трубить! —

зітхнув Роберт.— Навіть самі пробували цей звук відтворити.

Човен знову загруз у болотяних джунглях. Діти допомагали: хапалися за очерет і підтягували човна.

— Дивіться, дивіться, малий бугай летить!

— У нього ще малі пташенята, й він носить їм корм навіть удень,— пояснив Іван Васильович.

Малий бугай сів десь неподалік. Обережно розсовуючи очерет, добралися до невеличкого озерця.

— Який красень позує!

Малий бугай стояв у воді. Такий самий, як і той, що бачили, тільки вдвічі менший од нього і темніший. Птах збирався щось видобути з води, але Роберт голосно чхнув. Славко мало не застогнав з досади, бо малий бугай відступив до очерету, підняв угору голову і зник в заростях.

— Оце так маскування! — захоплено прошепотів Роберт.— Навіть у бінокль не розбереш, де він подівся!

Випливли на середину озера. Діти захотіли покупатися. Вода тепла, дно тверде. Очерет не пропускав вітру. Славко лежав на воді, закривши очі. Незчувся, як до нього підпливла Іра й, жартуючи, притопила голову.

— Так ось ти яка! — розсердився й погнався за дівчиною.

— Негоже так! — зупинив їх Іван Васильович.— Після вашого крику все живе порозбігається! А я маю намір показати вам ще одного рідкісного птаха.

— Якого?

— Нехай покортить! — ухилився од відповіді Іван Васильович.

І знову заколихалися над головою очеретяні волоті.

Коли продиратися стало зовсім неможливо, натуралісти покинули човна. В деяких місцях вода доходила до підборіддя, однак вони мужньо просувалися вперед.

Йшли з півгодини. Помілішало. Іван Васильович наказав приготувати кінокамери.

— За тими заростями сидить на гнізді велика біла чапля. Дійте обережно, аби не злякати.

Біла чапля аж світилася на сонці сліпучо-білим пір'ям. З тривогою оглядалася вона довкола. Знала, що з гнізд сусідньої колонії сірих чапель давно вже вийшли пташенята, а ось їй, білій, яка прилетіла сюди пізніше, доводиться ще сидіти. А тут іще самець десь запропастився. У чаплі шлунок стягувало голодом, і вона тривожно поглядала в небо, звідки мала з'явитися заміна.

Володимир Іванович із Славком зайшли до гнізда з того боку, де очерет підступав до нього майже впритул. Затаїлися. В ту мить над ними майнула тінь — прилетів самець. Чапля одразу ж поступилася місцем і швидко полетіла до лиману. Цей момент і зняли кіноаматори.

— Хоч до Червоної книги білих чапель і не занесено, зустрічаються вони рідко, і їх треба всіляко охороняти! — сказав Іван Васильович.

— Раніше б про це подумали. Адже і в нас на них полювали! — сердито промовила Іра.

— Було. До двадцятих років винищував хто хотів. І все через егретки, що йшли на оздоблення модних капелюшків. Тепер полювати на білих чапель заборонено.

— А знаєте,— сказав радісно Роберт,— цього року сюди прилітала пара єгипетських чапель: схожі на білих, тільки маківка, спина і зоб червоно-охристі. Вони взагалі недавно з'явилися у нашій країні в дельті Волги та на Закавказзі, а це й сюди дісталися! Дуже хотілося б, щоб їм у нас сподобалося. Єгипетські чаплі цікаві дружбою із ссавцями. Часто сідають волу або буйволу на спину і вибирають із їхньої шерсті й шкіри комах, немов віддячують за те, що ті виганяють їм із трави коників.

◆ ЧУМАЛІВСЬКІ ДИВА ◆

Колгоспний зоопарк. Шапка-невидимка.
Хижі богомоли. Як пищить «мертва голова».
Знайомство з єгерем

І знову в дорозі. Мандрівники тримали шлях на Чумалі. В тому степовому селі, знали вони, цікавий колгоспний зоопарк. Про нього розповідав їм Роберт, який був там на екскурсії минулого літа.

— Що звірів та птахів у них! — аж очі заплющував пригадуючи.— А які дива!..

— Ну, які бувають дива в зоопарку? — засумнівався Петько.— Сидять собі звірі у клітках, кидають їм по шматочку м'яса, годують. Якби на мене — заборонив би всі зоопарки: хай собі живуть тварини на волі. Як у Серенгетті в Африці або в нас у Асканії-Нова!

— Зоопарки теж потрібні,— заперечила йому Іра.— Не всі ж мають можливість, як оце ти, спостерігати звірів та птахів у природі. А де б побачив мавп, бегемотів або слонів?

— Давайте таки заглянемо в те село,— наполіг Володимир Іванович.— Це нам майже по дорозі, й беркута там знімемо.

Володимирові Івановичу потрібно було ще заїхати в місто на станцію техогляду — підозріло поскрипували гальма, а попереду бездоріжжя. Петько залишився з батьком, а Іра вмовила відпустити їх із Славком проїхати півдороги теплоходом.

— Ми будемо чекати вас на пристані! — пообіцяли.

Прибігли за кілька хвилин до відплиття теплохода.

І ось вже стоять на верхній палубі, а навкруги носиться хмара світло-сірих мартинів.

Іра простягла до птахів руки.

— Навіщо дратуєте? — підійшла молода жінка.— Якщо нічого їм дати, не піднімайте рук, бо бачте, як сердяться!

Жінка дістала з кошика крихти хліба.

Що тут зчинилося! Птахи мало не на голову сідали. Тільки закінчилися в жінки крихти, як на палубу вийшов підліток і теж став годувати мартинів.

— Так ось чого вони до нас так лащилися! — збагнула Іра. Дивіться, Славку, тут люди!

А той вже припав до видошукача.

— З цих кадрів, Іро,— промовив,— ми й розпочнемо нашу кінорозповідь про птахів.

Володимира Івановича з Петьком не довго довелося чекати: з першим поромом прибули. І ось уже мчать їхні «Жигулі» асфальтовою дорогою в Чумалі.

Хоча Чумалі й степове село, та його нешироκі вулиці втопають у буйнозелених тополях і вербах, біля кожного будинку — палісадники з яскравими квітами. В центрі села — парк із штучним озером.

— «Колгоспний зоопарк»,— прочитав Славко на вивісці.— Приїхали!

...У просторій вольєрі сиділа бура ведмедиця.

— Маша, маленька моя! — простягла до неї руку тітонька Шура, доглядач-екскурсовод зоопарку.— До нас, бачиш, гості приїхали!

Ведмедиця облизала руку й так ревнула на прибулих, що в Іри мало фотоапарат з рук не випав.

— Не сердься, люба,— заспокоїла ведмедицю жінка.

Та замовкла, звелася на задні лапи, тільки очі її блищали.

В сусідній клітці сидів величезний вовк. Та що це? Біля нього, згорнувшись у клубочок, лежав невеликий собака. Так ось де, виявляється, починаються дива, про які натякав Роберт.

— Цей вовк маленьким потрапив до одного лісника,— розповіла тітонька Шура.— А як підріс звір, лісник передав його нам у зоопарк. Побоявся, що в ліс утече! Посадили ми вовка в цю клітку, а він собі місця не знаходить: виє, гризе дерево, їжі не бере. Лихо. та й годі! Дивилися-дивилися ми на ці муки й знову до того лісника подалися.

«Де він у вас сидів?» — питаємо.

«У будці собачій, на ланцюгу»,— відповів.

Здивувалися ми. Чого ж вовку біситися, адже в клітці — не на ланцюгу! Хоч і тут, звичайно, немає для звіра волі.

А лісник вислухав нас та й каже: «Напевно, за собакою скучає, з яким вони разом виросли. Я б вам віддав, так нещодавно його лисиці порвали».

Що робити? І вирішили посадити до вовка невеличкого приблудного собачку. Боялися, правда, що вовк його роздере, аж ні, присмирнів, і стали вони жити-поживати в одній клітці.

— Цікава історія!

— А що ви скажете ось на це? — Тітонька Шура привела натуралістів ще до однієї клітки.

У ній гралися руда лисиця й кіт.

Хижачка намагалася вхопити його за довгого хвоста, а він не давався, підстрибуючи аж до самого верху клітки.

Тітонька Шура взяла лозину й помахала нею лисиці:

— Заганяєш мені кота!

Лисиця позіхнула й скрутилася клубочком у кутку. А кіт, немовби нічого й не було, теж притулився до неї й невдовзі солодко задрімав на сонці.

— А в цій клітці мавпа з кішкою,— показала жінка крайню вольєру, біля якої стояв малюк і гірко плакав.— Чого це ти плачеш, хлопчику? Невже хтось образив?

— Мавпа іграшку забра-а-ла!

— І тобі не соромно маленьких ображати? — промовила до мавпи тітонька.— Негайно віддай дитині іграшку!

Мавпа весело вистрибувала, тримаючи в руках гумового зайчика.

— Кому кажу,— посуворішав голос тітоньки,— віддай! — І простягла крізь сітку руку.

Мавпа з непідробним жалем поглянула на іграшку й віддала жінці. Малюк нараз перестав плакати, з усіх боків оглянув зайчика, переконався, що він цілий, і чимдуж дременув додому.

— А ще в нас живуть в одній клітці миші з котом, беркут з півнем і кролицею. Не вірите? Тоді самі гляньте.— І повела мандрівників далі.— Ось вам беркут з півнем та кролицею.

Навіть у клітці беркут вражав своєю могутністю. Він перестрибував з полички на поличку, грізно клацав дзьобом, а міцні кігті цокотіли об дерево.

— Яка сила! Такому потрап у пазури!

— А півень і кролиця, бач, не бояться грізного сусіди! — усміхнулася тітонька Шура.— Спочатку в клітці їх ставили до беркута, поки звик до них. А зараз не звертає на сусідів аніякісінької уваги. Тепер ходімо до птахів. Серед них багато рідкісних. Скажімо, журавлі-красавки. Он вони ходять.

Із-за кущів верболозу з'явилися невеликі, дещо менші від інших журавлів, надзвичайно витончені сизувато-сірі птахи. Оперення голови та довгі пера зоба — чорні і блискучі. По боках голови — пучки білого пір'я. Ноги чорні.

— Хочете послухати, як вони курликають? — Жінка приклала до губ долоню і закурликала.

Птахи захвилювалися й відповіли їй.

— До чого мені подобаються ці журавлики,— промовила,— людей не бояться, легко приручаються. Колись їх тут повно водилося, не те що зараз.

Тітонька Шура подарувала натуралістам на згадку пучок красивого пір'я фазанів. Вони подякували за гостинність і поїхали до приморського містечка шукати управління пташиного заповідника.

Управління містилося на околиці в невеликому одноповерховому будиночку. Володимир Іванович постукав у двері з написом «Директор».

— Заходьте,— почув привітний голос.

З-за столу підвівся худорлявий чоловік в окулярах. Уважно вислухав Володимира Івановича й замислився.

— Не пускаємо ми сторонніх у заповідник! Надто полохливі його мешканці. До речі, чимало фотографій, а то й кінокадрів ви б могли зробити в нашому музеї. Я дам розпорядження, і вам все там покажуть.

Із експонатами музею мандрівників знайомила приємна, доброзичлива жінка. Вона любила проводити екскурсії для дітей.

— Ви, напевне, знаєте,— почала розповідати,— що наш заповідник — на шляхах прольоту багатьох птахів. Тут вони відпочивають, а в морських затоках зимують лебеді, дикі качки, інші водоплавні птахи. На островах величезними колоніями гніздяться мартини і крячки. До утворення заповідника, а це було в перші роки Радянської влади, чисельність птахів різко падала.

— Чому? — поцікавився Петя.

— Бо місцеві жителі майже повністю забирали яйця, розорювали гнізда, щоб зібрати побільше пуху. А як було з лебедями? Восени вони жили без клопотів: затоки широкі, багаті на їжу. А коли надходили морози й затоки сковував лід, беззахисні птахи збивалися в ополонках, ставали жертвами браконьєрів.

З утворенням заповідника зимуючим птахам вже не загрожувало масове винищення. Зараз до нього входять п'ять материкових ділянок і кілька островів загальною площею більше як шістдесят тисяч гектарів.

— Не забудьте, що нас особливо цікавлять рідкісні та зникаючі тварини і рослини! — нагадав ескурсоводові Володимир Іванович.

— Знаю,— усміхнулася жінка,— вже рідкісні птахи стали у нас звичайними. Ось що таке заповідник! Раніше горлиця кільчаста водилася тільки в окремих місцях, зараз зустрічається скрізь. А ось цього птаха ви знаєте?

Жінка підвела їх до великої білої качки з чорною шапочкою.

— Так це ж гага,— здивувався Володимир Іванович,— споконвічний житель узбережжя північних морів!

— Вже кілька років зимують і в нас ці птахи. Вперше їх помітили в п'ятдесятих роках, а за останні десять років гага стала у нас звичайною. Частіше прилітають дрозд білодзьобий, дрозд строкатий кам'яний, сорокопуд червоноголовий та інші.

Та багатьох птахів, на жаль, з кожним роком меншає. Йдеться перш за все про журавля-красавку, степового орла, стрепета, пугача...

— Чого ж їх не стає?

— Причини різні. Розорані степи, викорчувані кущі, зміни в гідрологічному режимі Дніпра, висихання озер, проникнення моторних човнів у найдальші закутки плавнів...

— Так треба боротися з цим. Хіба ж можна у заповідник човни пускати! — обурився Петько.

— Ми й боремося,— заспокоїла його жінка.— Останнім часом такі випадки — надзвичайна подія. Тепер підійдіть до цього стенда. Тут комахи, багато з яких теж стали рідкісними. Ось, дивіться, ктир гігантський. Хижа муха. Перемагає навіть бджіл та ос. Ненажерливий — ніколи не наїдається й знищує довкола себе будь-яких комах. Придивіться, які в нього величезні очі. До ктиря не можна підійти непоміченим. Рухи в нього швидкі, блискавичні. Не встигне муха отямитись, як ктир уже всадить їй колючий хоботок. Отрута відразу вбиває жертву, дія її настільки сильна, що навіть у людини після укусу ктиря виникає сильний біль.

Увімкнули додаткове світло, й Петько зняв ктиря, а натуралісти вже разглядали колекцію метеликів.

— Це аполлон, якого теж занесено до Червоної книги УРСР. В нашій місцевості став рідкісним бражник «мертва голова». Ви, безперечно, знаєте цього метелика?

— У мене є про нього кадри! — прибіг Петько.— Знімав минулого року стрічку про бджіл на дідусевій пасіці. Там мені й показали «мертву голову».

Всі уважно роздивлялися великого красивого метелика з малюнком на спині, що дуже нагадував череп.

— Дідусь розповідав,— продовжував Петько,— що ці бражники вміють підібрати «спів» бджолиної матки, яким вона сповіщає робочих бджіл про своє народження; таким чином вони проникають всередину й крадуть мед.

— А ще вони,— усміхнувся Володимир Іванович,— вміють пищати. В дитинстві я колись через те навіть випустив «мертву голову» з рук, а полював на неї ціле літо для колекції. Завдання дав тоді мені вчитель на канікули. Як зараз пам'ятаю, сидів метелик на стіні омшаника й то складав, то розпускав крила. Ось-ось, думаю, злетить... Я хап його, а він як запищить, так різко, наче миша. У мене волосся дибки стало, пальці задерев'яніли. Бражнику тільки того й треба було — полетів. А в шкільній колекції так і залишилося порожнє місце. Вже пізніше я вичитав у якійсь книжці, що «мертвій голові» запищати нічого не варто. Для цього випускає повітря з передньої кишки, що приводить до коливання складки хітинового покриву рота.

— «Мертва голова» медом ласує рідко. Вона цікава ще й тим, що харчується переважно не нектаром, як усі бражники, а соком дерев,

який витікає з тріщин,-- додала екскурсовод.— А ви бачили олеандрового бражника? Цей великий красивий метелик зустрічається в Криму і на Кавказі. В нього обидві пари крил і все тіло темно-зелене з білувато-жовтим або рожево-коричневим малюнком.

— Ми з татком відпочивали колись у Гантіаді, що в Абхазії, і там увечері я побачила, як хлопчики ганяються в сутінках за якимись метеликами,— згадала Іра,— а як підійшла ближче, то впізнала в них олеандрових бражників. Їх було шість. Двох хлоп'ята вже накололи на сірникові коробочки, а ті, четверо, чомусь нікуди не тікали від куща, тільки перелітали з гілки на гілку. «Що ви робите,— закричала я до хлопців,— це ж рідкісні метелики, вони охороняються законом!» — «А нам,— кажуть,— рідкісних і треба. Гарні подаруночки привеземо до біологічних кабінетів. Не якась там кропив'янка чи капусниця, а зникаючий з лиця планети олеандровий бражник. Уявляєте — ніде немає, тільки в наших школах!» І знову кинулися ловити метеликів. Тоді я закричала ще дужче, на допомогу прибіг мій татусь і батько одного з хлопчиків. Вони порозганяли їх, а коли я вранці прийшла до куща, то побачила під ним одного метелика з понівеченими крильми, а інші кудись поховалися... Я потім познайомилася з тими хлопцями, ми навіть подружилися, і виявилося, що вони не такі вже й погані, а за метеликами ганялися, бо не усвідомлювали про зло, яке чинять, хизувалися один перед одним, не розуміли, що справою охорони природи мусить займатися кожен.

— Так-так,— погодився Володимир Іванович.— Ти, Петрику, не розповідав друзям, як минулого року не дав хуліганам вбити качку, що вже кілька років зимує в нашому Гідропарку? Гаразд, не говоритиму більше про це, скажу тільки, що ти вчинив, як справжній мужчина!

— Хочу вам іще показати сатурнію малу. Пригляньтесь до яскравих плям на кінці крил. Таким чином комаха відволікає увагу нападника від найважливіших частин організму і в першу чергу від голови.— Екскурсовод замилувалася метеликом.— Її родичку, сатурнію грушеву, занесено до Червоної книги УРСР.

В музей зайшла секретарка директора заповідника.

— Вас до управління кличуть! — сказала Володимиру Івановичу.

В кабінеті, крім директора, сидів молодий чоловік у форменому картузі.

— Знайомтесь, наш кращий наглядач ділянки Анатолій Петрович Бутенко. Він знає про ваші наміри й погоджується взяти до себе на ділянку. Але з умовою: допоможете йому охороняти затоку від браконьєрів. І ще прохання: творчі плани обов'язково погоджувати з наглядачем. Згода?

— Згода,— погодились в один голос мандрівники.

— Тоді завтра рано-вранці в дорогу. Спершу поїдемо автобусом, а тоді доведеться пішки кілометрів двадцять. Це вас не лякає?

— А у нас свій транспорт!

— Чудово. До заливи (так він назвав затоку) доїдемо машиною, а далі човном попливемо.

ЖАЙВОРОНКОВІ ПІСНІ

Солончаки. Обережна дрохва. Єнотовидний собака. Гніздечко індійської очеретянки. Жайворонки

Їхали солончаками.

Навколо розкинулися блискучі, ніби крижані, блюдця невеликих озерець, береги яких поросли кермеком, пирієм, полином, очеретом...

Володимир Іванович обережно вів машину, бо час від часу вона потрапляла на засолену ділянку дороги і тоді ковзала, ніби в ожеледицю.

— Тут близько до поверхні залягають засолені підгрунтові води. Грунти витягли на поверхню малорозчинні солі — кухонну, сірчанокислий натрій, соду, які пригнічують рослини,— пояснив Анатолій Петрович.— А он і тутешні мешканці.— Він показав рукою на пагорб, і всі побачили орлана-білохвоста.

Хлопці взяли кінокамери й подалися до хижака. Той сидів на остові залишеної кимось кабіни від старого грузовика й зиркав на прибулих, а тоді замахав крилами, заклацав дзьобом...

— Чудові кадри! — зрадів Славко й кинув у птаха невеличкою грудкою, щоб той знявся в повітря. Проте орлан не бажав летіти.

Петько сфотографував хижака зблизька. Йому добре було видно міцний жовтий дзьоб, білий хвіст на тлі темно-бурого пір'я. Так ось чого його називають білохвостом!

Підійшов Анатолій Петрович.

— Щось тут не так,— мовив він.— Орлани ніколи близько до себе не підпускають!

Птах тривожно замахав крилами й завис на погнутих дверцятах.

Наглядач міцно вхопив птаха за дзьоб, притис до себе лапи, щоб той не подряпав кігтями, й покликав на допомогу Володимира Івановича.

— Несіть ножа! Він, виявляється, заплутався в якомусь мотуззі. Напевне, пастухи залишили.

Володимир Іванович обережно перерізав мотузок, і єгер підкинув орлана над собою. Той одразу здійнявся вгору й подався в бік моря.

— Орлани-білохвости залітають сюди в пошуках ховрахів, а завше вони тримаються лісів та великих річок. Гніздяться на високих деревах. Основна здобич орланів — риба. Полюють вони також і на водоплавних птахів та гризунів.

— Ми бачили, як орлан нападав на лисок,— згадав Петько.— Він намагався крайню вихопити з гурту, та так і не зумів.

Володимир Іванович уважно розглядав рослини. Нагнувся, вирвав одну з них.

— Солонець — типовий мешканець цієї місцевості. Стебло складається з окремих члеників — товстих і м'ясистих. А де, гадаєте, в цієї рослини листя?

— Напевно, опадає в спеку? — висловила здогадку Іра.

— Зовсім ні. Членики — стебло, що зрослося з листям. А знаєте, як солонець бореться із засоленням? Сіль, надходячи в клітини, на-

громаджується в них, а коли її стає забагато, рослина відкидає членики, таким чином регулює концентрацію солі в своєму організмі. А ось кермек це робить інакше.— Володимир Іванович вирвав рослину з коренем.— Бачите білий наліт на листках прикореневої розетки? Лизни, Петю! Солоне?

— Гірке!

— Саме з допомогою цього листя кермек і виводить з організму сіль, яку потім змиває дощ.

— А полин теж виділяє через листя сіль?

— Ні, він «навчився» обмежувати надходження її з грунту.

Дорога ставала твердішою. Буро-зелені зарості солончаків змінилися пожовклим пирієм, кінським щавлем, типчаком.

— Дрохва! — вигукнув Славко.

Зупинилися. З пагорба було добре видно великого красивого птаха.

— Які вуса! — захоплено вигукнув Петько.

— То не вуса, а пучки довгого пір'я, яке відходить од підборіддя,— пояснив Володимир Іванович.

Дрохва тривожно оглядалася довкола. Її «вуса» час од часу сіпалися, вона переминалася на своїх сильних ногах, але тікати не збиралася.

— Невже й дрохва заплуталася? — засміялася Іра.— Таланить нам сьогодні!

— Хитрує: чекає, поки пташенята сховаються, а вже тоді буде відводити від них.

І справді, не встиг Петько навести кінокамеру, як птах опустив крила, підняв розпущеного хвоста з яскраво-білим підхвістям і, оглядаючись, побіг убік.

— З вас ніхто не бачив, як дрохви танцюють? — запитав Анатолій Петрович.

— Ні...

— А мені доводилось. Йду раз степом, а тут вони. Порозпушували хвости, поопускали крила, виробляють різні па одне перед одним. Це самці хизуються своїм вбранням. Аж тут з'явилися самиці. Кавалери одразу кинули делікатність і ну битися між собою. Притихли, як сонце зійшло... Колись дрохв було багато. Полював на них хто хотів. Зараз дрохви охороняються законом. І це добре, бо птах цей надзвичайно корисний: живиться не лише рослинністю, а й комахами — жуками й саранюватими. Буває, що в шлунках дрохв знаходять навіть мишей.

І знову «Жигулі» котяться степом. З весни розбита машинами дорога затверділа так, що в окремих місцях делікатні «Жигулі» з причепом не могли подолати закам'янілих вибоїн. Володимир Іванович повернув у степ. Їхати стало легше, та невдовзі шлях перепинила річечка, густо поросла очеретом.

— Беріть праворуч, там місток є! — сказав наглядач.

— А може, зробимо зупинку? — запропонував Володимир Іванович.

— Тоді ліворуч повертайте, там місця гарні — річка впадає в затоку...

Затока глибоко вдавалася в степ, вузьким клином ішла в бік моря, якого ще не видно було, однак присутність його вгадувалася по гіркува-

тому запаху водоростей, який приносив сюди ледь помітний вітерець.

Мандрівники спробували підійти ближче до води, та болото далеко не пускало. Лише в одному місці дно не грузло, і натуралісти вирішили зробити там засідку.

...Сіра чапля летіла вздовж берега, сторожко вглядаючись в очерет. Був той час, коли все живе сховалося в тінь, і їй не таланило на здобич. Аж ось чапля помітила мертву рибину й сіла біля неї. Колупнула дзьобом знахідку. Раз, вдруге... А наїстись не встигла — бура куцохвоста тварина стрибнула на неї з кущів. Тільки пір'я полетіло.

Нападником виявився єнотовидний собака.

Та він не встиг поживитися чаплею, бо почув неподалік тріскотіння кінокамери й кинувся геть.

— Дивина, та й годі! — промовив наглядач.— Єнотовидного собаку вдень побачити важко.

Підійшли до розтерзаної чаплі. Обережно перевернули її.

— Мертва. На якусь мить раніше включив би ти, Славку, камеру, і хижак не накинувся б на неї,— промовив Анатолій Петрович.— Ці звірі завелися у нас ще до війни. А батьківщина їхня — Уссурійський край і південна частина Амурської області. В заповіднику єнотовидний собака зустрічається скрізь, крім островів. Там, де гніздяться тисячі птахів, їм не місце. І взагалі вчені стежать, щоб єнотовидних собак було не більше п'яти голів на тисячу гектарів. Періодично зайвих звірів відловлюють з допомогою мисливських собак. Коли вони наздоганяють свого дикого родича, той не втікає і в бійку не лізе, а сідає на задні лапи й вищить. Досить тоді підійти і забрати його в мішок чи в клітку.

Побрели до берега.

— Невже вам так часто трапляється гніздо індійської очеретянки, що на нього й дивитися не хочете? А гляньте, яке воно гарне,— здивувався наглядач.

Гніздечко як чашечка, побудоване з переплетених між собою травинок і листочків, усередині вимощене м'якенькими корінцями й пір'ям, міцно приторочене до очерету.

— Мов колиска! — сфотографувала Іра гніздечко.

— Воно і є колиска,— серйозно промовив Анатолій Петрович.— Знаєш, скільки з нього життя пішло! Індійська очеретянка прилітає до нас у травні, мостить ось таке гніздечко і вже в другій половині місяця відкладає троє — шестеро яєчок. Дуже роботящі птахи, а вже як виведуться малята, з ранку до ночі не посидять, носять їм комах. І так аж до кінця червня, поки пташенята самі не зможуть ловити здобич. Та он вони сидять! — зрадів наглядач і показав на густий кущ очерету.

На зламаному стеблі сиділи на певній відстані один від одного четверо невеликих птахів. Зверху руді, низ темний.

— Очеретянки бувають різні: великі, прудкі, ставкові, чагарникові, лугові очеретянки, або борсучки. Хоч ці пташки й невеликі, та надзвичайно корисні комахоїди, їх треба всіляко охороняти. А знаєте, яких птахів я люблю найдужче?

— Лебедів! — вигукнув Петько.

— І лебедів,— усміхнувся наглядач,— та найбільше мені до вподо-

би жайворонки. Ходімо в степ, послухаємо їхній спів!

Сіли в траву неподалік від машини. Тихо-тихо, аж вуха ломить від тієї незвичайної для міських мешканців тиші.

— Ось він!

Над ними в безмежжі блакиті висіла невеличка грудочка.

— Чому ж він не співає? — здивувалася Іра.

А їй у відповідь з неба долинули чарівні звуки жайворонкової пісні. Лише коли до землі лишилися лічені метри, він затих і сів неподалік у траву.

— Це польовий жайворонок,— сказав Анатолій Петрович.

А птах знову знявся в небо. Немов ковзаняр, який набирає по колу швидкості, щоб потім перейти до виконання складних піруетів, жайворонок кружляв у піднебессі, все вище й вище здіймаючись угору. Пісня його ставала все дзвінкішою й дзвінкішою, вона не вщухала ні на мить, здавалося, що хтось завів неподалік магнітофон із записом пісень багатьох жайворонків...

— А ось і його гніздечко.— Анатолій Петрович нагнувся над кущиком поруділого бур'яну.

На землі в невеличкій заглибинці лежало гніздечко, зроблене з різних стебелець і корінців, всередині вислане пухом та кінським волосям. Наглядач підняв жовту шкаралупу з дрібними рудими цятками.

— Яйця насиджує самиця. Півмісяця годують батьки пташенят. Вони ще не вміють літати, але в траві бігають так прудко, що не впіймаєш.

Над головою знову завів свою невтомну пісню жайворонок. І стільки щастя було в тій пісні, стільки радості, що не хотілося й кроку ступати з цього зачарованого місця.

— Поїхали,— зрозумів мандрівників наглядач.— Жайворонки у нас скрізь співають!

На виднокраї замаячили тополі, під ними кілька будиночків.

— Резиденція мого колеги,— пояснив Анатолій Петрович.— Він з цього боку заливи господарює, а на косі оселився.

На узбіччі дороги сиділи кролі. Вони були різної масті, великі і малі. Людей, видно, не боялися. Тільки вухами пряли.

— Колись їх тут кілька пар випустили, вони й розплодилися,— пояснив Анатолій Петрович.

Кролі жили кількома колоніями. Місце, де вони отаборилися під землею, нагадувало велетенське решето, з отворів якого час від часу вискакували ці звірки й бігли в степ шукати соковитої трави.

— А що, як ці кролі розплодяться тут так, як колись їхні родичі в Австралії? — звернувся Володимир Іванович до наглядача.— Знаєте, напевно, що туди в середині минулого століття поселенці завезли їх шістнадцять пар, а зараз ці гризуни стали національним лихом: вщент виїдають рослинність на пасовиськах та городах, шкодять угіддям своїми норами. І що тільки не придумували фермери, аби позбавитися від шкідників. Обгороджували поля металевими сітками, завозили ласок, тхорів, горностаїв, лисиць, а кролям хоч би що. У п'ятдесятих роках австралійці розпочали проти кролів «бактеріологічну війну», стали заражати їх хворобою, так званим міксоматозом. Спочатку їм це вдалося —

смертоносні віруси вражали з десяти кролів дев'ятьох. Та пройшло десять років, і гризуни знову розплодилися — у них, виявляється, виробився імунітет до хвороби.

— У нас цього не станеться,— заспокоїв Анатолій Петрович.— Кролі, як бачите, далеко від садиби не відходять. Влітку їм благодать — трави скрізь вистачає, а ось з настанням морозів, коли випадає сніг або землю сковує ожеледиця, у них настає голод. І якби наглядач не підгодовував їх сіном, усі б загинули.

З навстіж розчинених дверей конюшні вийшло двоє гнідих коней. Анатолій Петрович свиснув, і вони тихо заіржали.

— Це ти, Толю? — привітно усміхнулася невисока кругловида молодиця.— А ми тебе на завтра чекаємо. І човен твій у морі: на нашому мотор зіпсувався, а тут браконьєри з'явилися. Ось Павло і взяв твого човна. Не будеш ображатися?

— За що ж мені, Галю, ображатися, коли Павло на таку справу пішов. І багато тих браконьєрів?

— Кажуть, навіть кілька рибальських шаланд сновигає поблизу!

— Невже не розуміють, що часи, коли вони там рибу ловили, давно вже минули?

— Забуть не забули, а скористалися, напевне, твоєю відсутністю. Знаєш, як зараз риба йде!

— Що ж, Володимире Івановичу,— занепокоєно почухав потилицю Анатолій Петрович,— ставте машину в затінок, будемо обідати, а там, дивись, і Павло прибуде. Без човна на косу не доберемося.

◆ ПРО КОНИКІВ, ЦВІРКУНІВ ТА ЖОРСТОКУ САРАНУ ◆

Хижа дибка. Довговусі коники та коротковуса сарана. Музичний інструмент коників. Поєдинок цвіркунів. Чотирисмугий полоз. Гадюка і солдат. Вершники.

Пили молоко, коли з хати вийшов немолодий чоловік у спортивному костюмі.

— Невже Анатолій Петрович завітав? Давненько ми з вами не бачились,— міцно обняв наглядача.— А кого ж це ви привезли до заповідника? Кіноаматорів? І як це вам вдалося? Знаю, що зараз у вас закони щодо цього суворі.

Анатолій Петрович познайомив супутників з ентомологом, доцентом Віталієм Дмитровичем Якимчуком.

Вчений з цікавістю оглянув кіноспорядження.

— Озброєні, бачу, за останнім словом техніки! Давайте одразу ж і в поле підемо. Там я спостерігаю за життям однієї цікавої комахи — степової дибки. Знаєте такого коника? Не бачили? Тоді ходім! Не забудьте взяти мікронасадки, доведеться й дрібноту знімати.

Віталій Дмитрович повів їх у степ.

— Ось вона, голубонька,— присів навпочіпки біля кущика керме-

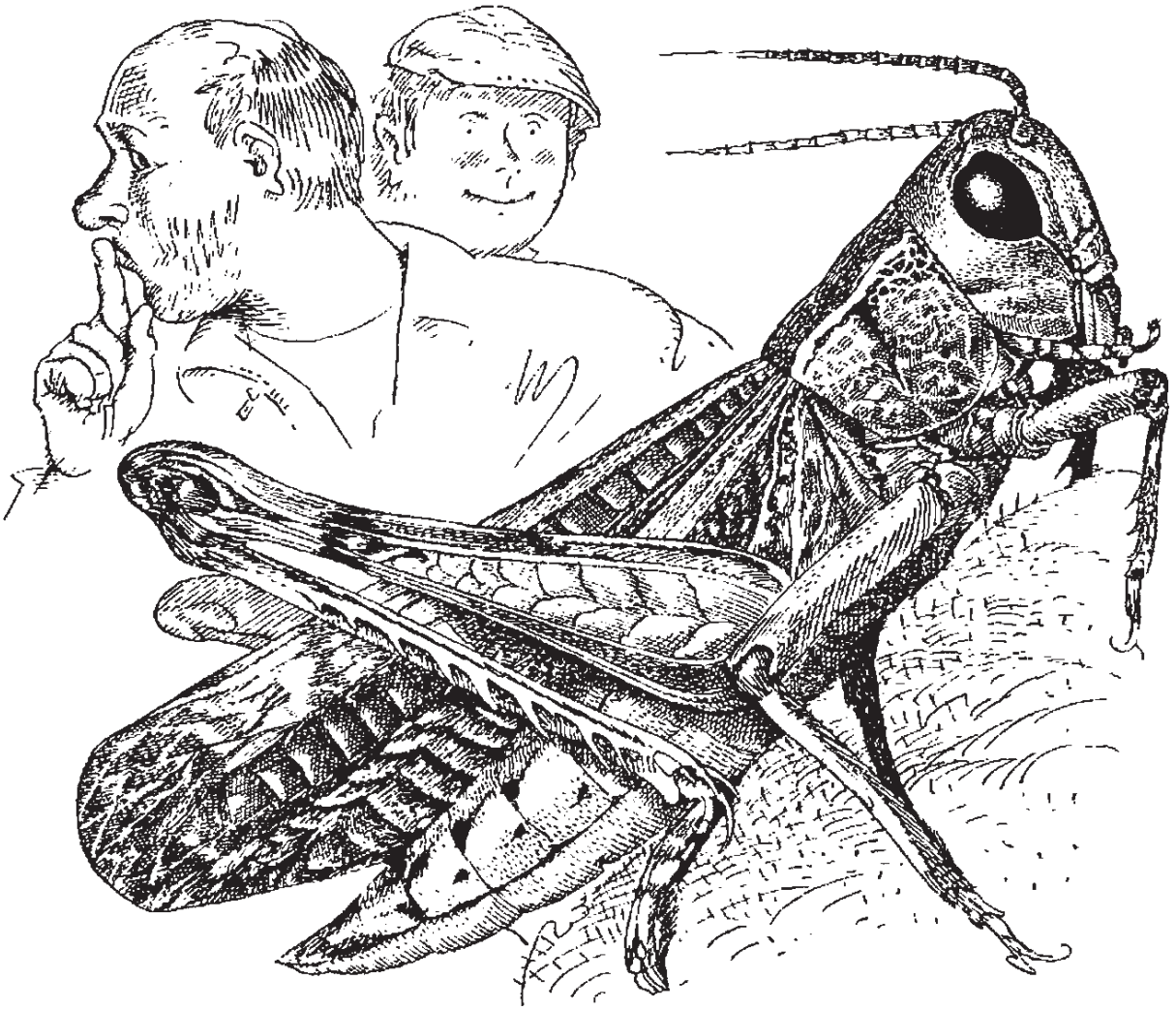

ку.— Не злякайте тільки!

Натуралісти побачили великого, сантиметрів вісім довжиною, зеленого коника. Придивившись, помітили, що в нього немає крилець, тіло дуже видовжене. Дибка заворушила довгими вусами, які спадали їй на спину.

Несподівано з трави виліз клопик. Дибка одразу ж стрибнула до нього й ухопила передніми лапами...

— Виходить, що дибки харчуються комахами? — здивувався Петько.— А я думав, вони травоїдні.

— Комахами, друже, і в більшості — шкідливими. В раціоні дибки — саранюваті, жуки, клопи тощо.

— Тепер я розумію,— висловив здогадку Петько,— навіщо ви, Віталію Дмитровичу, вивчаєте цього коника! Думáєте, напевно, використати для біологічної боротьби проти шкідників сільськогосподарських культур?

— Сподіваюся... Але вивчаю коників, саранових та богомолів ще й тому, що будова багатьох їхніх органів вражає своєю доцільністю й досконалістю. А це нині, знаєте, дуже цікавить науку.

— Віталію Дмитровичу, а чим різняться між собою коники, кобилки, сарана? — спитав ученого Володимир Іванович.

— На перший погляд всі ці комахи схожі між собою, насправді ж вони належать до різних тваринних угруповань. Та спочатку — що в

них спільного. Всі вони належать до так званих прямокрилих комах, які в свою чергу поділяються на довговусих і коротковусих. Відомі вам коники, трубачики, цвіркуни й ведмедки — довговусі, а сарановаті — коротковусі. Коників чимало. Саме до них належить дибка степова. Знаєте ви, напевно, й пластинокрила звичайного, невеличкого красивого коника з тоненькими, довшими від тіла, загнутими донизу вусиками. Його задні ноги далеко виступають над крилами. Сам коник зелений, тільки черевце коричневе. Пластинокрили зустрічаються скрізь.

Віталій Дмитрович спіймав у траві великого зеленого коника. Це був саме той коник, якого художники завжди малюють в ілюстраціях до казок та байок. Діти замилувалися його витонченими формами.

— Коник зелений,— показав усім ентомолог. – До того ж самець, бо надкрила короткі, в самиць вони значно довші, виходять аж за яйцеклад.

– Коник зелений теж хижак? – поцікавилася Іра.

— Так. Полює на дрібних комах, однак, не гребує й рослинною їжею. А тепер хочу показати вам звуковий апарат цієї комахи. Підійдіть ближче. Ось праве надкрило. А це його основа. Подивіться сюди крізь лупу. Що бачите?

— Дзеркальце!

— Саме так і називають цей пристрій. Кругла прозора перетинка, облямована товстою жилкою. Тепер роздивимося «інструмент» на лівому надкрилі. Перетинка тут, як бачите, щільніша, а на жилці дрібні зубчики. Це – своєрідний смичок, яким коник водить по дзеркальцю-підсилювачу.

— А як він це робить?

— Водить лівим крилом по правому. Швидко-швидко. Зубчики смичка труться об рамки дзеркальця – звук підсилюється настільки, що стрекотіння чути навіть здалеку.

Вухо коника міститься на гомілці передніх ніг. Ось ці дві щілинки, їх добре видно крізь лупу, й ведуть до складного слухового органа.

Зелені коники надзвичайно кумедні. Ви б тільки побачили, як вони люблять приймати вранці сонячні ванни! Лягають собі, мов пляжники, на бочок і підставляють тіло сонячним променям. Згодом перевертаються на інший бік, аж доки добре нагріються.

— Дивина, – прошепотіла Іра.

— В житті будь-якої тваринки, Іро, дуже багато цікавого, іноді й незрозумілого. – Віталій Дмитрович обережно випустив у траву коника.— Нехай живе, прудконогий!

— Треба завести коників у тераріумі, промовила Іра.

– Жалкувати не будеш, підтримав її вчений.— Знай тільки, що в неволі, коли їх слабо годують, вони можуть поїсти один одного.

— Цього я не допущу!

Натуралісти пішли вслід за Віталієм Дмитровичем у степ.

— На ловця і звір біжить! Вчений накрив долонею якусь комаху.— Такого великого трубачика звичайного у мене ще немає.— Дістав з кишені ентомологічну голку й наколов мало схожу на коника знахідку.– Погляньте, які в нього вуса довгі. Ноги, правда, слабші,

аніж у інших коників, а ось надкрила широкі. «Музичний інструмент» у трубачиків добре розвинений, і співають вони голосно. А знаєте, як відрізняти самця від самиці? По надкрилах: у самців вони прозорі, а в самиць — ні. Так що в даному випадку до нас потрапила самиця.

— Скільки я їх бачив,— здивувався Петько,— а ніколи не думав, що вони близькі родичі коників!

— Теперь знатимеш! А зараз покажу вам житло цвіркуна степового. Бачите он той кущ будяка із зламаними квітками? Це я там помітив місце, де оселився мій цвіркун. Я за ним уже тиждень спостерігаю.

До куща підійшли майже навшпиньки. Біля кореня виднілася невелика, завтовшки з олівець, нірка, заткнута віхтиком трави. Біля неї нікого не було. Та ось віхтик вивалився і в отворі з'явилася невелика чорна вусата голова з блискучими цятками-очицями.

Славко схопився за кінокамеру, однак Віталій Дмитрович показав йому пальцем, щоб він цього не робив.

— Чому? Хіба ж можна упустити такий кадр? — прошепотів хлопець.

Комаха на якийсь час завмерла, прислухалася, а тоді вилізла з нірки, розправила плоско поставлені надкрила, засовала ними, й в степу почулося характерне для цвіркунів стрекотіння.

— У цвіркунів смичок розташований на правому надкрилі, а струни — на лівому,— пояснив учений.— Комаха може подавати звуки різного типу — закличні, загрозливі тощо. Вухо у цвіркунів на гомілках передніх ніг.

Тим часом голос у комахи став різкий-різкий, ось-ось надірветься співак. Натуралісти хотіли вже йти, щоб не турбувати комаху, як неподалік від них прозвучало таке ж стрекотіння й із заплутаної пересохлої трави викарабкався чорноголовий цвіркун.

— Діставайте кінокамери, а я фотографуватиму,— дозволив Віталій Дмитрович.— Вони, напевно, битимуться!

І справді. Комахи, побачивши одна одну, рвонулися в бій. Вдарилися лобами. Раз, вдруге. Розійшлися. Почистили лапи й знову зійшлися. Чужий вмить відкусив у господаря шматок вуса. Той, не здаючись, вчепився у нападника. Чужий довго метляв у повітрі лапами, а потім різко відскочив назад. Господар кинувся за ним і блискавично відтяв йому задню ногу. Той дзигою закрутився на місці, втративши і рівновагу, і орієнтацію. Нападаючий розставив надкрила, немов півень перед боєм, і як тільки противник зупинився, підскочив до нього й відкусив вусики. Чужий кинувся навтіки, та господар нірки наздогнав його й відшматував надкрила. Бій закінчився поразкою нападника.

Всі принишкли, вражені трагедією, що розігралася перед їхніми очима.

— Унікальні кадри!

— Кадри справді цікаві,— погодився вчений.— Ось так у природі щомиті відбувається відбір найсильніших. Тільки переможцям дано право продовжувати життя виду.

Почулися якісь вигуки. Всі озирнулися. Від будиночків, де жили наглядачі, бігло дівча.

— Полоз! — захекано промовила.

— І людей не боїться! — здивувався Володимир Іванович.

— Він часто навідується до кролів, а як птахи сидять на гніздах, то й до них залазить, навіть у шпаківні проникає.

Господиня зустріла їх докором:

— Довго ходите, полоз уже встиг кроленя схопити, а тепер он на сонці вигрівається!

Неподалік від кролячої нори, на купі торішньої соломи, лежала довга темно-коричнева змія. Вздовж її тіла тяглися чотири поздовжні смуги.

— Так це ж полоз чотирисмугий,— зрадів Володимир Іванович.— Він же до Червоної книги нашої республіки занесений!

— Через те й терпимо ненажеру,— гнівалася господиня.— І до чого хитре створіння — немовби знає про це й безкарно шастає по обійстю. Хоч до хати тепер не лізе: дала віником духопелки!

Запрацювали камери й фотоапарати. Полоз навіть голови не підвів.

— А кроленя він чимале проковтнув! — показав учений на здуту частину тіла полоза.

— І пташині яйця любить! — не заспокоювалася господиня.— Позаторік ми встановили шпаківні на довгих тичках. Думали, туди не доберуться. А вони по гладенькій тичці лазять, як по землі. Мало, що яйця поїли, так ще й дорослих шпаків подавили. Торік порозвішували шпаківні між деревами на дроті. І що ви думаєте? Тільки сіли шпаки на гнізда, як і полози там.

Славко навів кінокамеру на полоза.

Змія підвела голову. Потім поповзла до хлопця, не зводячи з нього очей.

— Треба тікати! — занепокоївся юний оператор і подався до гурту. Та полоз не збирався від нього відставати. Славко сховався за Володимира Івановича. Змія й собі протиснулася крізь ліс ніг. Доторкнулася до Славкових кедів. Хлопець відступив на крок, та полоз блискавично обплутав його ногу.

— Не жартуй! — крикнув хлопець і відчув, як той тугіше стискає. Поставив ногу на землю — обійми пом'якшали. Що робити?

Віталій Дмитрович засміявся:

— А що, Славку, мав би клопоту, якби з ним здибався віч-на-віч? Май на увазі, жартувати з полозом треба обережно: він хоч і не отруйний, а вкусити може!

Віталій Дмитрович ухопив полоза нижче голови, і той розпустив кільця, повис товстим батогом.

— І чого він до мене причепився? — дивувався Славко.

— То він сплутав тебе з нашим Олегом,— пояснила господиня.— Той часто з ним грається. Ловить для нього ховрахів, мишей. Олег зараз у піонерському таборі, ось полоз і скучив, напевне, за ним. Скільки наказувала, щоб гнав з обійстя цього нахабу. Як горохом об стіну. Каже, на Далекому Сході такі полози в людей замість котів, а ще десь вичитав, що вони навіть маленьких дітей бавлять і охороняють від звіроти. Може, є й такі розумні полози, а наш, крім шкоди, ще нічого

не зробив. Звичайно, й для нього кролів вистачить, бачите, скільки їх розплодилося, та я ніяк не звикну, що змія поблизу лазить.

— Біда, та й годі, плазунам і земноводним! — промовив Віталій Дмитрович.— Не злюбили їх люди здавна за зовнішній вигляд, а вони стільки їм користі приносять: і шкідників знищують, і отруту дають для ліків... Усе менше й менше лишається цих тварин на землі. Ось і до Червоної книги УРСР, крім полоза чотирисмугого, занесено ще й гекона кримського, полоза леопардового, змію ескулапову, жовтопуза безногого, гадюку степову східну.

— А правда, що гадюка піддається тренуванню, може розуміти людей? — Петько закінчив фотографувати полоза, який спокійнісінько лежав на соломі, перетравлюючи здобич.

— Безперечно. Як ось цей полоз. І те, що розповідала господиня, теж правда. Їм одні люди можуть подобатися, а інших вони бояться або не реагують на них.

Колись мені розповідали дивну історію про гадюку й солдата. Одного разу, коли солдат стояв на посту біля артилерійських складів, помітив, як до нього повзе гадюка. Солдат хотів було вистрілити в неї з автомата, але подумав, що зчинить тривогу, й жбурнув каменюку. Та не вцілив. Змія зупинилася, скрутилася кільцями, підняла голову, повела нею з боку в бік. Хлопцеві досі не доводилося зустрічатися з гадюкою віч-на-віч. Він побачив розкриту пащу з гострими зубами та роздвоєним язиком, і йому стало моторошно. Солдат знову схопив каменюку, та гадюка сховалася під якісь ящики і того дня більше не з'являлася.

Наступного разу, як тільки солдат став на пост, гадюка з'явилася знову: поповзла прямо до нього. Солдат оторопів. Швидко скинув з плеча автомат і дав чергу. Кулі збили біля плазуна хмарки пилу, але його не пошкодили. Мовби нічого не сталося, гадюка знову сховалася під ящики.

Прибіг начальник караулу. Хоч як хлопець не пояснював причину тривоги, йому не повірили, думаючи, що випадково натиснув на спусковий гачок... І так було щоразу, як тільки солдат ставав на пост. Гадюці вдавалося непомітно підповзати до самого хлопця, а той уже не стріляв, а оборонявся палицею або камінням.

Солдат втратив спокій, йому і в казармі привиджалося, що гадюка ось-ось виповзе з-під ліжка. Коли лягав спати, обов'язково заглядав під подушку, а взуваючись, дивився, чи не заповзла вона в чоботи. Друзі помітили його дивну поведінку й розповіли командирові. Той уважно вислухав солдата й наказав перевести його на пост в іншому кінці містечка.

Спливали тижні. Хлопець уже став забувати про свої пригоди. Одного разу він розмовляв з товаришем біля казарми. Хотів було йти, як той вигукнув:

— Гадюка!

Солдат рвучко обернувся й побачив давню знайому. Вона лежала на стежці й дивилася на нього холодним поглядом. Товариш знав про історію з гадюкою.

— Невже вона? — перепитав.

— Схожа, як дві краплі води! — побілів солдат.

Товариш до армії працював у заповіднику. Він спокійнісінько наблизився до гадюки й ухопив її нижче голови.

— Що з нею робити?

Солдат тільки плечима знизав.

— Давай відвеземо в зоопарк і там запитаємо, чого вона себе так дивно поводила! А поки що придумаємо їй житло.

У неділю, отримавши дозвіл, хлопці сіли в електричку й поїхали до зоопарку. Коли ж розповіли працівникам віварію про історію з гадюкою, ті одразу перепитали:

— А ви не з такого-то містечка?

— Звідки ви знаєте? — здивувалися солдати.

— Річ у тому,— пояснили їм,— що на минулому тижні звідти приїздив до нас юнак. Він розповів, як колись вигодував молоком знайдене у лісі гадюченя і як тварина прив'язалася до нього. Хлопця взяли до армії, але він служив у музичному взводі в своєму містечку й часто приходив додому, де бавився з гадюкою, яка жила в підвалі їхнього будинку. Та невдовзі батьки хлопця отримали квартиру. Солдат був саме у відрядженні, а коли повернувся і прийшов по гадюку, то побачив, що там, де був їхній будинок, уже рили котлован під нову споруду. А гадюка зникла. Хлопець довго шукав її, а тоді приїхав у зоопарк, щоб дізнатися, чи ніхто про неї не чув. Він був переконаний, що вона шукатиме контакту з людьми, і боявся, що ті не зрозуміють гадюки і зроблять їй зле.

Працівники зоопарку дали адресу того хлопця, і військові відвезли йому гадюку. Коли випустили з мішка, вона тільки мить вивчала обстановку, а тоді поповзла до господаря квартири. А той узяв її на руки, й вона вмостилася на долоні, згорнувшись кільцями, з яких виглядала її маленька голівка.

— Виходить, той солдат був чимось схожий на музиканта! — здогадався Петько.

— Напевне,— підтвердив учений.

Ще довго згадували різні випадки з власного життя. Та ось до них підтюпцем наблизилась пара коней — добре вгодований білий кінь з довгою гривою і худорлявий гнідий. Анатолій Петрович свиснув, і вони підійшли до нього. Тоді дістав з кишені дві грудочки цукру й дав спочатку гнідому, а тоді й білому коневі. Поплескав їх по крупам.

— Пасіться, любі!

— А верхи можна проїхати? — попросив Петько.— Ну хоч недалечко!

— І мені! — тут як тут Іра.

Наглядач підсадив їх на коней. Всі довго дивилися їм услід. Гнідий кінь під Ірою йшов першим, а за ним ступав білий, на якому гордо сидів Петько. Він щось гукав до Іри, і та сміялася.

— Весело їм! — промовив Славко і тут же побачив, що гнідий здибився і помчав галопом.— Анатолію Петровичу,— злякався хлопець,— щось негаразд у Іри!

— Цього ще не вистачало,— притулив до очей долоню наглядач.— Що ж робити?

...Іра з Петьком і гадки не мали, що з ними може таке трапитись. А все через лисицю. Вона дрімала в канавці, заростій полином, і помітила вершників лише тоді, коли вони були зовсім близько. Загаялася, а тоді стрибнула — і прямо під ноги коня.

Ще лошатком гнідий мало не загинув од нападу зголоднілих лисиць. Порятували собаки. Лисиці не завдали лошаті шкоди, але страх перед рудими істотами лишився в нього на все життя. Ось чому і мчав зараз кінь світ за очі.

Петько силкувався наздогнати дівчину, але його кінь, від природи ледачкуватий, нізащо не хотів перейти на галоп. Хлопець мало не плакав, а той трюхикав, мовби нічого не сталося.

Іра ледь трималася, її ноги мліли від напруження, вона судорожно вчепірилася пальцями в гриву. Дівчинка хотіла щось крикнути коневі, та в неї пересохло в роті. «Тільки б утриматися,— думала,— тільки б не впасти». Кінь хропів, з рота вибивалася зеленувата піна...

І вже коли Іра втратила будь-яку віру в порятунок, коли ладна була звалитися з коня, аби тільки не відчувати дикого болю в усьому тілі, з-за кургану вискочив вершник. Це чабан помітив, що кінь когось поніс, і гнав навперейми свого скакуна. Порівнявся з гнідим, випередив його і став стишувати біг. Зупинилися разом. Дівчинка сповзла на землю, охопила голову і заплакала.

Чабан узяв за вуздечку гнідого.

— І чого це він тебе поніс?

— Не знаю! — Сльози котилися градом, і вона нічого не могла зробити, щоб їх стримати.

— Е, та ти, бачу, нетутешня! — здивувався чабан.— Наші діти вміють справлятися з кіньми. Але ти не плач, іще навчишся!

Невдовзі прискакав Петько, а за ним на машині приїхали Володимир Іванович, Анатолій Петрович, Славко.

Іра вже сиділа біля будки чабана й пила прохолодне молоко.

— Ну й налякала ти нас! — почав Володимир Іванович, але чабан так глипнув на нього, що той усміхнувся і замовк.

Приїхав на велосипеді Віталій Дмитрович.

— З бойовим тебе хрещенням, Іро! А там човен прийшов. Тільки ж я не встиг вам розповісти про коротковусих, а вони з усіх прямокрилих найзнаменитіші. Згадаймо хоч чорної слави сарану!

— Ет, про яких, Віталію Дмитровичу, коротковусих можна говорити, як браконьєри в заливі,— мало не обурився наглядач. І вже до Володимира Івановича з дітьми: — Ходімо швидше!

Мандрівники подякували Віталію Дмитровичу за цікаві розповіді, розпрощалися з чабаном.

— А ти, Іро, може, верхи поїдеш? — під'юджував Петько.

— Можу й верхи. Тепер я коней не боюся! Та «Жигулі» — найкращий у світі скакун! — вже весело вигукнула.

НА ЗАПОВІДНИХ ОСТРОВАХ

Ніч на косі. Браконьєри. Лебеді.
Хто як гнізда мостить

Човен, великий, просмолений, з мотором на кормі, гойдався на хвилях.

— Повернемося через тиждень! — помахав господарям рукою Анатолій Петрович і крутнув ручку мотора. Той одразу ж завівся, оповивши усіх їдким сизуватим димом.— Поїхали!

Затока мілка. Наглядач вів човен тільки йому видимою дорогою. Деінде з води стриміли віхи.

— Навіщо вони?

— Колись, ідучи під вітрилом, так сів на мілину, що й щоглу зламав! А на другий день проміряв фарватер і наставив оцих віх.

На затоку швидко спадали сутінки. Вже й віхи розтали в них. Здалеку заблимав маяк.

— Ось і орієнтир,— зраділа Іра.

— Не для нас! — сказав наглядач.— Нам лівіше. Аж он до того вогника. То лампочка над моєю хатою світиться!

Пропливли повз темний острів. Високий очерет зливався з водою, а на тому тлі рябіли білі плями.

— Що то? — не міг зрозуміти Петько.

— Лебеді! — пояснив Анатолій Петрович.— Знають стукіт мотора і не втікають...

Наспіх повечеряли й вклалися спати.

Здається, ніколи Петькові не спалося так солодко, та як тільки за стіною хтось заворушився, він штовхнув Славка:

— Вставай!

— Що воно шумить?— Славко спросоння не міг второпати, де він.

— Сонько нещасний! За дес· метрів од нас море. Найсиніше в світі! А ти не можеш прокинутися. Швидше, бо Анатолій Петрович уже біля мотора порається!

Хлопці одягли штормівки і босоніж подалися до човна, де вже стояв Володимир Іванович.

— Невже без нас поїхали б? — обурився Петько.

— Не кричи,— зупинив його батько.— Колпицю злякаєш.

І тут хлопці побачили неподалік чималого білого чорноногого птаха з султанчиком на голові. Він стояв на мілководді й водив жовтуватим плоским дзьобом по дну.

— Проціджує мул, щоб вибрати поживу — дрібну рибу, рачків, різних комах,— пояснив Володимир Іванович.— Колись думали, що колпиці шкодять рибному господарству, поїдають мальків, а вчені одного заповідника підрахували, що ці птахи, знищуючи шкідливих водяних комах, рятують більш як у двісті разів більше риби, аніж з'їдають самі.

Мотор працював тихо, човен повільно випливав на середину затоки.

Наглядач сторожко вглядався вдалечінь.

— Човен!

— І не один! Бачите, в морі шаланда стоїть під парусом. Готуйте фотоапарат, будемо підходити до човна.

Браконьєр, напевно, їх уже давно помітив: на борту метушилася міцна постать у плащі — вибиралися сітки. Одна з них за щось зачепилася, і браконьєр відтяв її ножем. Тільки лезо холодно блиснуло в рожевих променях сонця, що сходило. Підійшли метрів на п'ять до човна. Браконьєр вибирав другу сітку...

Побачив, що його фотографують, і одвернувся, а тут і ця сітка зачепилася. Зопалу одпанахав і мерщій до мотора.

— Чому ж не затримусте його? — здивувався Петько.— Якщо боїтесь, так ми допоможемо!

— Ви робіть своє діло! — спокійно промовив наглядач.— Дасте мені фотографію, і він надовго забуде ці місця!

Анатолій Петрович дістав шкіряну планшетку, вийняв звідти блокнот і записав номер човна, який уже взяв курс у відкрите море.

— Записуйте номер шаланди! — глянув у бінокль Петько.

— Е, ні! Вона за межами заповідника. Там можна ловити рибу. Її скрізь повно, аж ні — сюди лізуть!

— Ех! — розчаровано промовив Петько.— Хоча б сітки забрали!

— Зараз складемо акт, надішлемо в управління заповідника, і доведеться порушникові платити штраф, а то, може, й до більшої відповідальності його притягнуть. Свою справу ми, хлопче, зробили.

— Гляньте, гляньте,— закричав Славко,— он іще один човен!

— Його вже не доженеш! Бачите, як швидко втікає!

— Хіба не розуміють, що запливати в заповідні води не можна?

— Місця тут, бачите, благодатні: повно водоростей, добре нагрівається вода. Водиться і тюлька, і кілька, і хамса, і луфар, і скумбрія, і ставрида, і лобань, і пеламіда, і гостроніс, і глоса, а що вже бичків — самі бачите, скільки їх! Ось деякі любителі легкої наживи й не можуть втриматися, щоб не кинути сітки. Браконьєрові байдуже, що тут восени хмари водоплавних птахів збиваються. А багатьом з них без риби не перезимувати! — Наглядач розвернув човен.— Зараз покажу лебедів зблизька!

Підійшли до острова, поросłого очеретом, сховалися в заростях.

Сонце піднялося над затокою, його промені розігнали ранковий туман.

Анатолій Петрович вимкнув мотор, і човен легенько погойдувався на хвилях.

— А ось і лебеді! — зраділо промовив наглядач.

За якихось десяток метрів з'явилася пара ніжно-білих птахів з гордою поставою. Вони, немов у мареві, проплили мимо.

Лебеді зупинилися неподалік. Оглянули зарості і, переконавшись, що їм нічого не загрожує, підпливли ще ближче до очерету. Спокійно, не поспішаючи, діставали з води кореневища водяних рослин. Їхні жовті лапи кумедно вдаряли тоді об воду, вирівнюючи важке тіло.

Та ось лебеді насторожилися. Не дуже довіряли вони очеретові. Повагом відпливли подалі.

— Це — лебеді-кликуни. Бачите, який у них рівний дзьоб. Зверніть увагу й на те, як вони плавають — передню частину тіла зану-

рюють у воду глибше. Шию тримають вертикально до води, а дзьоб — горизонтально.

— Вони гніздяться в заповіднику? — спитав Славко у наглядача.

— Так. Гніздо у кликунів будує самиця. Наносить різних стебелець, на вершині купи сформує лоток, вимостить його сухими гілочками, мохом. А тоді вистелить своїм пір'ям і пухом. Яйця у лебедів великі. Насиджує їх самиця, а самець у цей час стереже її. В разі небезпеки він подає подрузі знак, і та швидко накриває яйця пухом та рослинністю, а вже потім тікає. Цікава ще й така деталь: повернувшись до гнізда, самиця перевертає яйця і тільки тоді продовжує їх насиджувати. Пташенята, як тільки обсохнуть, одразу ж кидаються у воду й добувають собі їжу.

Лебеді — дбайливі батьки. Довго піклуються про своїх дітей. У нас, розповідають, був колись випадок. Один чоловік вирішив упіймати маленьких лебедят. Думка була, напевно, така: «За дорослих лебедів покарають, а маленьких можна вдома вигодувати, ніхто й не знатиме!» Пробрався з мішком на одне озерце, де гніздилася пара лебедів. Дорослі птахи, тільки його побачили, сховали малят в очереті, а самі подалися геть. Така в них манера. Однак браконьєр знайшов пташенят. Став швидко вкидати у мішок і за поспіхом не помітив, як прилетіли батьки. Відважно кинулися вони на браконьєра, били злодія крильми, клювали дзьобами... Кинув він мішок, і якби не фуфайка та кашкет на голові, міг би поплатитися й життям. Отакі лебеді! У нас їх кілька тисяч зимує. Коли затока замерзає, важко доводиться птахам. Ми їх годуємо, охороняємо від хижаків. Та коли вже заговорили про лебедів, то покажу вам іще й лебедів-шипунів.

Довго пливли морем.

— Ось і прибули! Тут на одному із озер загніздилася пара лебедів-шипунів. Жаль, правда, що гумового човна не взяли, але вода в нас скрізь тепла й багата на йод. Так що, вважайте, будете лікувальні ванни приймати.

Часом доводилося навіть кінокамери над головою тримати, щоб не замочити. Аж ось заблищала чиста вода, й Анатолій Петрович застережливо підніс руку. Приготували біноклі, розчохлили апарати.

— Де вони? — не терпілося Петькові.

Наглядач пробрав перед собою очерет, оглянув озеро.

— Ліворуч від нас. Ось за тим рогозом!

Густий рогіз не давав роздивитися птахів. Як їх звідси виманити? Петько пропонував зайти з іншого боку. Славко теж не проти побовтатися у болоті заради гарного кадра, та дорослі вирішили почекати.

Першими на чисту воду випливли пташенята. Їх було троє. Якби наглядач не сказав, що це лебедята, діти б не повірили: достеменні сірі гусенята. З'явилися й дорослі птахи.

До лебедів було далеченько, вони не помічали присутності людей і плавали, час від часу перемовляючись між собою ледве чутним скрипом.

— А як розсердяться, добряче шиплять! Як гусаки! Я одного разу хотів тут з вудочкою посидіти, так вижили. Такий зчинили галас, що вимушений був піти звідси. Не терплять ніякого сусідства.

Лебеді-шипуни трохи більші від кликунів, шия у них зігнута, товща і тому здається коротшою. У бінокль було добре видно наріст над дзьобом.

— Живуть тут, аж доки озеро не стане замерзати,— сказав Анатолій Петрович,— а тоді перебираються в затоку.

Чарівною була та картина: сліпучо-білі лебеді й не схожі на них пташенята, спокійна гладінь води, і лише мартини своїм криком порушували казкову тишу сонячного ранку.

— Хочете, повезу вас на один з островів. Там весною тисячі птахів сидять на гніздах. Ногою ніде ступити. Зараз вони вже вивели пташенят і подалися з ними в плавні. Тому нам можна буде оглянути їхні гнізда. Але спочатку поснідаємо та й Іру заберемо з собою, вже, напевно, шукає нас.

...До острова на човні не підійти. Мілко. Довелося стрибати у воду. Іра набрала повні чоботи.

— Навіщо вони, як вода така тепла!

— У воді справді без них краще,— погодився наглядач.— А ось на березі обов'язково взуєш.

— Навіщо? Там он, бачу, бур'яни. Страх як люблю босою ходити.

— Бур'яни встигли загрубіти, того й дивися — ногу вколеш. А найголовніше — на гадюку можна наступити, а їх тут багато.

На березі повно сухої морської трави. Іра присіла на купку й взула мокрі чоботи. Наглядач подивився, як вона скривилася при цьому, й дав їй пару вовняних шкарпеток.

— Перевзуйся! З гумовими чобітьми треба делікатно обходитись. Інакше так ноги натреш, що й ходити не зможеш. До речі, ти й не помітила, що сидиш на гнізді.

Дівчину як вітром здуло з трави.

— Жартуєте,— почервоніла.— Ніякого тут гнізда немає!

Наглядач поворушив траву, й усі побачили шкаралупки строкатих яєчок.

— Річковий крячок виводив пташенят,— пояснив.— Цікавий птах. Не хоче піклуватися про гніздо: то в морську траву нанесе яєць, то в ямку. А ось про потомство дбає добре. Свої гнізда річкові крячки захищають героїчно, навіть людині не дають близько підійти, кидаються з висоти, аж крильми дістають. А ворогів у крячків чимало. Тут і очеретяний лунь, і сірі ворони, і чайка-реготуха.

Анатолій Петрович глянув у бік затоки.

— Подивіться, як ці крячки рибу ловлять!

Чималий крячок з довгим тонким дзьобом і чубком на потилиці стрімко черкався води, вихоплював звідти рибину й здіймався в небо.

— Жодного разу даром! — захоплювався Петько.— Оце так рибалка!

Крячок, напевно, летів за зграйкою риби, яка прямувала до острова. Невдовзі сів неподалік.

— Тепер я знаю, чому він називається пістрявоносим,— зрадів Славко.— Дзьоб у нього чорний, а його вершечок жовтий!

Крячок став ходити перевальцем по піску. Щось знайшов біля води, подзьобав.

— Напевно, молюск,— пояснив Анатолій Петрович.— А може, морського черв'яка знайшов чи якусь комаху.

— А яку рибу вони їдять?

— Здебільшого камсу, бичків, морські голки та іншу дрібноту. Пістрявоносий крячок — один з найкрасивіших птахів, він заслуговує на охорону.

— А де це Іра? — спохопився Петько.

Дівчина фотографувала трьох невеличких світло-сірих крячків. Птахи не знайшли, мабуть, чим поживитися, й, легко змахнувши довгими, темно забарвленими на кінцях крилами, здійнялися в повітря. Літали вони красиво, граційно.

Анатолій Петрович повів гостей у глибину острова. Те, що здалеку здавалося Ірі таким привабливо зеленим, виявилося значно прозаїчнішим: лобода, кінський щавель переплелися з буркун-зіллям, жодної стежечки, якою б можна було пройти, не боячись наступити на гадюку. Діти нерішуче топталися на місці.

— Сміливіше! — підбадьорив їх наглядач і першим ступив у бур'яни.

— Та тут самі гнізда! — здивувався Славко.

Справді, під кожним кущиком, куди не глянь, були гнізда. Дітям ніколи ще не доводилося бачити їх так багато.

— Це — гніздо сірої качки,— показав наглядач на світлі шкаралупки,— а тут крохаль вивів пташенят. Бачите, яким темним пухом вистилає гніздо. А ось галагазове.

— Що за дивина? Гніздо повне цілісіньких яєць,— раптом вигукнув Петько, розсунувши виткі стебла буркун-зілля.— До того ж різних. Хто їх сюди позносив?

Подивившись на гніздо, наглядач пояснив:

— Це, друзі, образно кажучи, витрати гніздування птахів колоніями. Не знайшовши місця для гнізда, самиця галагаза відкладає яйця в чуже гніздо. Буває, що в ньому назбирується понад чотири десятки яєць. Більше того, в такі гнізда іноді несуться й крохалі, і сірі качки, як ось тут. Цікаво, скільки їх у цьому гнізді?

Перерахували яйця. Тридцять дев'ятеро. Дев'ятнадцать галагазячих, дванадцять довгоносого крохаля й вісім сірої качки.

— Птахи покидають такі кладки,— пояснив наглядач,— і яйця роздовбують сірі ворони, граки або сріблясті мартини. Це ж гніздо сховалося в буркуні й полині, і вони його не помітили. А буває, що в гніздах з подвійною кладкою виводяться пташенята.

І хоч гнізда вже були покинуті, всі обережно їх переступили й пішли далі. Анатолій Петрович знову зупинився.

— Кінокамеру!

Славко одразу ж став поруч.

Під кущем сухого кінського щавлю сиділо четверо совенят. Вони безпорадно глипали на прищельців, не знаючи, що робити,— захищатися чи тікати, поки не пізно, в буркун-зілля й лободу.

Наглядач упіймав одне з них. Показав кільце на лапці.

— Ми їх ще меншими закільцювали. Цього літа болотяних сов вивелося небагато. Літо сухе. Полівок же, основної їхньої здобичі, мало,

а в інші роки виводилося й до восьми в одному гнізді.

Пташеня дряпалося, клацало дзьобом, виривалося. Славко зняв його на плівку, й наглядач відпустив маля в бур'яни.

— Де ж гадюки, якими нас страхали? — поцікавився Петько в наглядача.

— Одна з них у тебе майже під ногами,— спокійно відповів той.— Тільки не рухайся, нехай Славко її зніме на стрічку.

Однак Петьку не стоялося на місці.

— А вона далеко від мене? — перепитував.— Втекти встигну, якщо надумає напасти?

— Не хвилюйся, плазуни тільки за Славком ганяються! — заспокоїла його Іра, й собі настроюючи фотоапарат.

Гадюка справді виявилася мирною. Дозволила себе сфотографувати, а тоді шмигнула в лободу.

— Звідки їм тут взятися?

— Чайконосі крячки винуваті,— пояснив наглядач.— Гніздяться на острові, а по здобич — земноводних, плазунів, гризунів, комах — літають на материк. Ось так принесли колись своїм пташенятам живих гадюк, ті вирвалися, стали жити-поживати й плодити собі подібних. Зараз їх тут розвелося чимало. Ворога в них, крім сов, практично немає, бо чайконосі крячки поблизу свої гнізд не полюють. Корму гадюкам тут вистачає. Шкодять вони птахам, заважають і нам під час обліку гнізд. Переночувати на острові не можна — одразу ж влізе

кілька таких гадюк у намет, було, що й кусали. Дивіться, яка велика лізе! — Наглядач метнувся вбік і вхопив гадюку поблизу голови.

Славко одразу навів об'єктив на півметрову буро-сірого кольору гадюку з темною зигзагоподібною смугою вздовж хребта.

— Які вони все-таки гидкі! — скривилася Іра.

— Мені не подобається, що ти так категорично настроєна проти гадюки,— докірливо подивився на неї Володимир Іванович.— Звичайнісінька тварина. До того ж дуже корисна, адже полює на гризунів та шкідливих комах. Степових гадюк залишилося у нас мало, бо водяться лише на цілинних ділянках степу. А щодо гадючих укусів, так вони не такі вже й отруйні, в світі ще не зафіксовано, щоб від них хтось помер, та й першою гадюка людини не зачепить.

— Правильно! — промовив наглядач і легенько кинув плазуна в лободу.

Гадюка якусь мить полежала нерухомо, а тоді швидко подалася геть.

Мандрівники знову опинилися на березі. Над ними голосно закигикали мартини.

— Наша гордість — чорноголові, або середземноморські мартини. Ніде в світі їх немає стільки, як у нас,— промовив Анатолій Петрович.— Гніздяться на островах. Живляться коніками, кобилками, метеликами та гусінню, а з жуків найбільше люблять кузьок. Надзвичайно корисні птахи! Обслуговують територію в радіусі до сімдесяти кілометрів.

— Красиві птахи! — милувалися ними діти.

Тут над їх головами розляглося дзвінке «тю-льо-лю, тю-льо-лю».

— Кулик-травник,— пояснив Анатолій Петрович. Та не встиг він далі й слова сказати — заціпенів од несподіванки: метрів за п'ятдесят від острова пройшов човен під... чорним вітрилом. На ньому стояло троє підлітків у смугастих тільняшках з строкатими хустинками на шиї. Один з них, побачивши людей, включив транзистор, і над затокою ревонула какофонія.

Наглядач закрив долонями вуха й помчав по воді до свого човна. Петько — за ним.

Підлітки збагнули, напевно, що матимуть справу з працівниками заповідника, і повернули човна у відкрите море.

Мотор же в Анатолія Петровича, мов на зло, не заводився. Смикав, смикав за ручку — ані звуку. Нарешті зачмихав сизим димом, але вже тоді, коли вітрило темною цяткою замаячило на виднокрузі.

◆ У ЧОВНІ ПІД ЧОРНИМ ВІТРИЛОМ ◆

Команда «Арбалета». «Капітани» стріляють у лебедів. На буксирі у червоногопикого. Полювання

Команда човна «Арбалет» складалася з трьох «капітанів»: Валька Сокири, білявого довгорукого хлоп'яка, на прізвисько Мавпа; Дудки, або ж Олега Назарова — кремезного підлітка з побитим вітрянкою об-

личчям, та червонолицього Санька Федька в окулярах — Інтелігента. Чому з трьох «капітанів»? Бо хлопці не хотіли нікому підкорятися. Рішення приймали колективно й виконували його спільно.

Човен перебував у плаванні другий тиждень. Після школи та батьківських турбот хлопці розкопували.

— Ми тобі, Мавпо, пам'ятника поставимо на Фонтанці,— пообіцяв Олег, доїдаючи «сніданок туриста»,— за ініціативу! Не втечи ми з дому, заслали б нас у піонерські табори!

— На горизонті якась посудина! - повідомив друзів Валько.

Олег приклав до очей морський бінокль.

— Шаланда! На борту двоє. Боятися нічого, та зброю приготуємо. Як домовилися, ближче, аніж на десять метрів, не підпускаємо.

Хлопці дістали із схованки арбалети. Ці древні самостріли вони взяли на озброєння після довгих пошуків.

Якось вони втекли з останнього уроку й тинялися по місту. Йшли саме мимо тумби, де наклеюють афіші. На одній з них побачили намальованого юнака, який натягує сильною рукою тятиву лука.

«У дитячій спортивній школі,— прочитав уголос Валько,— відкрито нову секцію — лучників. Запрошуємо любителів цього давнього, але красивого і мужнього виду спорту».

Через півгодини хлопці вже були в спортивній школі, подали заяви. Вчилися наполегливо. Не пропустили жодного заняття. А як навчилися робити луки та стріли і попадати ними в ціль — одразу ж кинули секцію лучників і перейшли в секцію парусного спорту. Все це їм було потрібне для здійснення свого задуму — пуститись у привабливу морську подорож, сповнену труднощів і романтики. Мети досягнуто, і вони кинули спортивну школу. Молодий тренер особливі надії покладав на Валька. Був у ціль без промаху! Надія спорту! «Не ходіть за мною,— сказав одного разу Валько тренеру,— нехай неандертальці стріляють з луків, а я — людина цивілізована. Хіба це вид спорту? Навіть не включений до Олімпійських ігор!» Такої заяви тренер не чекав. «Як же я в тобі, хлопче, помилився!» — зітхнув гірко, а Валько з друзями вже мчав на заняття в секцію парусного спорту.

Оволодівши парусною справою, хлопці поробили луки, виготовили стріли для полювання на звірів.

Проте виявилось, що луки - зброя громіздка. Тоді хлопці змонтували розбірні луки із сталі. Вони були коротші, проте стріли входили в дерево тільки на піввістряка.

— Треба робити арбалети! — прийшла раптом ідея до Санька.— Недаремно ж прийшли вони на зміну лукам.

Довго товклися хлопці в краєзнавчому музеї, перегорнули купу літератури. Зробили нарешті перший арбалет. Вийшли у двір. Олег намалював на паркані мішень, прицілився. Стріляв арбалет здорово. Зробили ще два, щоб був у кожного.

Після екзаменів знайшли покинутий кимось на узмор'ї рибальський човен. Відремонтували його, пофарбували в чорний колір, пошили із старих портьєр вітрила, закупили продукти, для чого довелося продати новісінький фотоапарат «Київ», подарований Олегу дядечком-китобоєм.

Коли все було готове, Валько рішуче заявив:

— Тікаємо завтра! Записки пишемо однакові: «Не шукайте нас. Скоро повернемось».

І ось вони в морі. Курс, звичайно ж, тримали до заповідника. Бо де ще тепер справжнього звіра побачиш! Коли ж дісталися до затоки, зрозуміли, що це не те місце, якого вони шукали: піщані або поросліе очеретом береги, а їм ліс треба, де кабани, олені або хоча б кози.

— Тут і з голоду померти можна,— зауважив Валько.— А втім, ні — он, дивіться, гуси плавають. Повертаймо до них!

Але були то не гуси, а лебеді, та звідки про це «капітанам» знати. Тоненько проспівали дві стріли, і хлопці забрали першу здобич у човен.

На одному з островів вирішили засмажити «гусей».

— Тримай ліворуч, он до того острова! — скомандував Санько.— Там якась розвалюха стоїть. Не так видно буде, як гусаків смажитимемо!

— Чого командуєш? — розсердився Валько.— Забув, що всі ми капітани? Бери стерно й повертай сам!

— Ти ж бо на яхтах плавав! — незлобливо під'юдив той друга.— Умісш вітрилами править...

Олег мовчки повернув човен до острова. Обігнули майже весь острів, шукаючи, де можна пристати. Ось тут їх і побачив Анатолій Петрович.

...Валько довго спостерігав у бінокль, як чоловік на човні намагався завести мотор.

— Теж мені охоронці! — скривив в усмішці губи.

Легенький вітерець гнав їхнього човна у відкрите море.

— Тепер як і наздоженуть — відіб'ємося! — нервово засміявся Олег.— У них же ніякої зброї, а в нас — арбалети! Зброя сильних і мужніх! Бачили, як я гусаку в голову вцілив?

— Годі тобі, Дудко, деренчати,— озвався Санько.— Давайте краще подумаємо, куди нам далі пливти. Де ж ті джунглі, що ти, Мавпо, обіцяв нам? І кому повірили — у тебе ж одні трійки з географії!

— А в тебе п'ятірки?

— Знову зчепилися! А ще капітани! Он, дивіться, шаланда до нас пре!

Шаланда справді швидко наближалася до човна. Олег узяв саморобний мегафон:

— Ближче як на десять метрів не підпливати!

— А то що буде? — Червонопикий рибалка, в якому б кіноаматори упізнали браконьєра, глузливо поглядав на підлітків.

— Оце бачили? — показав йому арбалет Валько.

— Налякав! Я думав, серйозних людей зустрів, а тут дитячими іграшками бавляться!

— Дитячими? — скипів Валько.

Він швидко навів арбалет на мартина, який пролітав неподалік, і натиснув на спусковий гачок. Птах камепем упав на шаланду до ніг червонопикого.

— Оце так зброя! — захоплено промовив той, витягуючи стрілу.— Не хотів би я бути на місці цього мартина!

— В такому разі нічого до нас в'язнути! — заявив Олег.— Ідіть своїм курсом!

— А ти, хлопче, не подумав, що курс у нас спільний? — серйозно промовив червонопикий.— Ви он лебедів набили у заповіднику, а я рибкою промишляю. Гляньте, які осетри там водяться. Красна риба. Ви хіба що на малюнках її бачили!

— Яких лебедів? — сполотнів Санько, не звертаючи уваги на рибу.— Це ж гуси. Звичайнісінькі свійські гуси!

— Свійські гуси в заповіднику! Ха-ха-ха! Мамі своїй розкажеш. Та за оцих «гусей» вам припаяють не менше як по два роки. Хіба зважать на те, що молоко на губах не обсохло, і пошлють у спецшколу-інтернат.

Санько викинув мертвих лебедів за борт і підняв вітрило. «Швидше, швидше звідси! Бо справді спіймають!»

Червонопикий загукав до хлопців:

— Вже й пожартувати не можна! Які ж то лебеді — звичайнісінькі гуси. Та не тікайте, ради бога, добра вам хочу, пораду дам, бо пропадете ні за цапову душу! Хотів вам діло запропонувати: давайте разом рибу ловити. Сіток у мене вистачить, а рук мало — помічник один, і той німий! Здобич поділимо, хочете — рибою, а ні — так грошима. Розрахунок на місці!

Олег засовався. Він любив ризиковані справи, а тут ще й гроші. Гляди — й «Київ» можна буде викупити! Валько глипнув на Санька й відказав червонопикому:

— Ми вам не помічники! У нас інші справи!

— Прикро, а я так надіявся! Не хочете — не треба! — зітхнув рибалка й кинув хлопцям чималу рибину.— Зварите юшку. Я вам не ворог. Як надумаєте, приходьте завтра на це місце!

— Ми думали, що в заповіднику знайдемо якогось звіра, щоб випробувати арбалети! — ні з того ні з сього признався червонопикому Валько.— А тут самі птахи!

— Помиляєтесь! — гаряче промовив той.— На косі бігають здичавілі коні. Справжні мустанги! А трохи далі, вздовж узбережжя, лісок невеликий є. Там кози водяться!

В Олега заблищали очі.

— Як потрапити до того лісу?

— Під вітрилом пару годин ходу.

— А чи не проминемо?

— Його добре видно з моря.

З корми шаланди перебрався до червонопикого німий. Забелькотів щось, показуючи в бік острова. З очеретів, побачили всі, вискочив човен.

— Що їм треба, паразитам, від нас? — захвилювався власник шаланди.— Адже в нейтральних водах стоїмо!

— Можемо провчити! — Олег узяв арбалет.

— Краще тікаймо! — завів мотор червонопикий.— Давайте, я вас на буксир візьму. Підемо в напрямку вашого лісу.

Йшли швидко. Час від часу їм траплялися теплоходи, човни з рибалками, але уваги на них ніхто не звертав. Хто знає, куди йде шалан-

да з човном на причепі! Коли ж побачили ліс, червонопикий залишив їх:

— Робіть свою справу, а мені рибу треба реалізувати!

Хлопці витягли з води човен, перевернули його. Взяли арбалети, сагайдаки з стрілами й подалися до лісу.

...На галявину, де паслися кози, вийшли під вечір. Коза лежала під деревом, а двійко малят біля неї щипали траву.

— Б'ємо козенят, у них м'ясо смачніше! — прошепотів Олег і натиснув на спусковий гачок.

Дві стріли вп'ялися в козеня. Мати прудко рвонула в хащі, за нею побігло друге козеня.

— Оце постріли! — Олег, потрясаючи арбалетом, перший вискочив на галявину.— Робимо так. Човен закопаємо в пісок, щоб його ніхто не помітив, а самі поставимо в лісі курінь. Дичини, як бачите, надовго вистачить!

— А ти знову, Дудко, розкомандувався! Забув, що всі ми капітани?

Олег стиснув кулаки і примирливо сказав:

— Хіба командую? Пропозицію вношу! Підходить — робіть, ні — самі щось придумуйте.

Решту дня потратили, щоб замаскувати човен. Козяче м'ясо смажили на багатті. Чи то пересмажили, чи натомилися за день, а тільки їли погано. По вечері одразу ж попадали, немов мертві, на постіль із трави.

◆ ЗАГАДКОВІ ТВАРИНИ ◆

Знову браконьєр. Цікава зустріч. Їстівні молюски.
Конхіологія — наука про черепашки: Хижі равлики.
Браконьєри погрожують. Скопа

Анатолій Петрович вкотре виходить на ганок. Недалеко від поста в морі мерехтить вогник. «Не сплять на шаланді,— тривожиться наглядач,— того й чекай, що увійдуть в заповідну зону».

Вдень вони з Володимиром Івановичем знайшли в очеретах човен, на якому робив набіги червонопикий, і пригнали його до причалу. А ось де поділися хлопці на човні під чорним парусом? Вбиті лебеді — їхня робота. Водночас пострілу не було. Яка в них зброя?

Не вірилося наглядачеві, що люди, здатні вбити знічев'я лебедів, так швидко покинули заповідник. Щось же привело їх сюди?

Як тільки засіріло, кинув у човен планшетку й на веслах рушив до затоки. Так і є: біля того місця, де браконьєр ховав свого човна, стояла шаланда. Анатолій Петрович завів мотор і повернув до неї.

Від гніву обличчя червонопикого стало сизим.

— Віддай човна, начальник! — заволав.— Не маєш права!

— А ви чому в заповідних водах браконьєрите?

— Добром прошу,— притишив голос червонопикий.— Інакше...

— Що інакше? Ваш портрет ми вже маємо.

— А я повідомлю, як ти за чесними рибалками ганяєшся! Збагни, голубе, риба не облікована, й ніхто ніколи не зможе цього зробити, а ось птахів видно! Не думаю, що в управлінні погладять по голові наглядача, в господарстві якого лебедів винищують. Отже, віддай човна добром!

— Забирайтеся звідси, бо й шаланди позбудетесь,— пообіцяв наглядач і завів мотор.— За півгодини буду тут з фотокореспондентом.

— А тебе, начальнику, не цікавить, де зараз промишляють оті браконьєри? — гукнув червонопикий.— Віддай човна — покажу!

У важких роздумах повертався наглядач. Виходить, підлітки в заповіднику. Де ж вони, що роблять?

Анатолій Петрович з Володимиром Івановичем і Славком вирішили шукати човен під чорними вітрилами. Вдома лишилися Петько з Ірою, їм наглядач дав рушницю з холостими набоями.

— Як побачите браконьєрів,— сказав,— стріляйте! Ми почуємо.

Петько тут же став метикувати, як поставити сторожування на наукову основу.

— Ні з чого перископ змайструвати! — бідкався.— А то лежали б на пляжі й поглядали в окуляр.

— Дивак ти,— засміялася Іра.— В усьому шукаєш романтику. А я б зробила інакше.

— Як? — здивувався той.

— Бачиш драбину на горищі?..

— Еврика! — За хвилину він був на горищі.— Без бінокля бачу — Славко сидить за стерном. Упросився-таки! А ти йди загоряй,— сказав дівчинці,— та на море поглядай, бо мені на той бік не видно.

Іра зраділа такій нагоді й подалася на пляж.

— Тільки не засни, романтику! — гукнула здалеку.

Сонячні промені розморили дівчинку. Іра відчула, що дрімає, і кинулася в морські хвилі. Поплавала. Вилізла й знову розпласталася на теплому пісочку.

— Егей, дівчинко! Чи є хтось з дорослих у будинку? — мало не біля вуха почувся сильний чоловічий голос.

Іра скочила на ноги. Таки прогавила!

Біля берега стояв невеликий катерок, а в ньому молодий чоловік у темних окулярах.

— Ви звідки взялися? — здивувалася дівчинка.

— З морського дна! — пожартував прибулий.— Батько вдома?

«Він думає, що я наглядачева донька»,— здогадалася дівчинка.

— Скоро повернеться! — відповіла.

— Доведеться чекати,— зітхнув чоловік.— Мені тут треба буде на дно пірнати по молюски. Від дирекції заповідника дозвіл є, однак треба поставити до відома й наглядача.

— Правильно! — погодилася з ним Іра.— Порядки треба шанувати. А навіщо вони вам, оті молюски? Черепашок, бачите, і на березі повно!

— Наука цікавиться ними, дівчинко! Я досліджую м'якотілих Чорного моря. Ось і доводиться пірнати. На березі самі мушлі, мені ж потрібні живі молюски.

Підійшов Петько, суворо глянув на Іру: чого, мовляв, не повідомила?

— Цей товариш, Петю, молюсків вивчає!

— Ваші документи! — привітавшись, промовив хлопець.— Тут, як знаєте, заповідні місця. «Посвідчення видане Василенку Тарасові Миколайовичу в тому, що йому дозволено провадити наукові дослідження у акваторії заповідника»,— вголос прочитав Петько.

Назвав себе, познайомив вченого з Ірою.

— Тільки які тут молюски? Ось на Кубі або в Середземному морі — інша річ. У нас вдома стоїть на книжковій полиці мушля — велика, красива...

— Цікаво, Петре, що ти взагалі знаєш про молюсків? — усміхнувся Тарас Миколайович.— Принаймні скільки їх видів існує на світі?

— Із сотню набереться! — з виглядом знавця відповів хлопчик.

— А ти, Іро, як гадаєш?

— А може, й не буде сотні. Я ось дивлюся — всі вони майже однакові! А в річках теж їх небагато...

— Ех, ви! Молюсків нараховується в світі сто... тисяч видів. Друга за чисельністю після комах група тварин! Вони завоювали морські простори, прісноводні водойми й сушу. І лише через те, що м'якуни ведуть потайний спосіб життя, їх не чути й не завжди видно, про них мало хто знає.

Тарас Миколайович підійшов до води. Хвилі легенько розбивалися об залишки бетонної палі.

— Взяти хоча б оцих равликів. Їхня назва — чорноморські пателі,— показав на невеличкі ребристі блюдечка, що поприлипали до бетону трохи вище від рівня води.— Бачили ви їх раніше?

— Ні,— зніяковіло промовили діти.— А вони приклеєні, чи що?

— Присмоктуються! — пояснив Тарас Миколайович.— А ось та, дивіться, пересувається, її й треба брати.

Він ледь вдарив по мушлі, й молюск відпав від палі.

— Симпатичний! — взяла його в руки Іра.— А чим ці молюски живляться?

— Мікроорганізмами. Зішкрябують їх з каміння, а в даному випадку — із палі. Ви й не знаєте, напевно, що чорноморські пателі їстівні.

— Їстівні? — перепитала Іра.

— На любителя — смачнішої їжі не знайти. Вживаються свіжими. Страва називається «пателіди».

Вчений знайшов на березі жмут водоростей. Труснув його, й звідти випав середнього розміру равлик.

— Літорина літорія. Бачите, за якою шкіряною плівочкою сховалася? Набере собі повітря й сидить. Бувало, що через тиждень її повертали в рідну стихію й вона оживала. В Англії цього молюска їдять, а в багатьох країнах використовують для очистки устричних ящиків від морських водоростей.

— Тарасе Миколайовичу, а в мого приятеля є дві цікаві черепашки,— згадав Петько.— Завбільшки з добрячий лимон, а по них руді цяточки!

— То ципреї, або фарфорові равлики. Всередині їхня черепашка

тоненька, а ось останній закуток масивний, гладенький, наче відполірований. Улюблені місця ципрей — підводні піски, в які й заривають-ся молюски. Колись мушлі цих равликів використовувалися як гроші — «каурі».

— Як-то гроші? — здивувалися діти.

— Був час, коли красиві черепашки молюсків використовувалися як грошові одиниці. Для цього брали або дрібні мушлі, або вирізали з великих черепашок кружечки чи диски з отвором посередині, щоб нанизувати їх на шнурок,— пояснив учений.— А ще мушлі використовуються як прикраси, їх колекціонують. Існує навіть наука про черепашки — конхіологія.

— А як же називається равлик, черепашка якого стоїть у нас на книжковій поличці? — запитав Петько.— Масивна така, рожевого кольору, з гострими шпичаками...

— Думаю, що то мушля стромбуса. Черепашка в нього справді важка, однак це не впливає на його рухливість. Завдяки досить розвинутій нозі стромбус може навіть стрибати. Він добре, як для молюсків, бачить. Є в нього зброя — загострена кришечка, якою може наносити, немов ножем, глибокі рани.

— Навіть думати не міг, що у равликів є зброя! — здивувався Петько.

— Равлики долііди мають ще грізнішу зброю. Їхні залози виробляють сильну сірчану кислоту, що дає їм можливість полювати не тільки

на молюсків, а й на морських їжаків, зірок, морських огірків тощо. В багатьох хижих морських равликів язик — своєрідна тертушка, якою вони, немов рашпілем, пропилюють найміцніші мушлі двостулкових молюсків. Є також хижаки, які з допомогою свердлильних пристроїв досить швидко роблять отвори в мушлях і таким чином добираються до поживи.

Тарас Миколайович витяг з коробочки жовту ребристу мушлю, посмуговану спіральними борозенками та голубими і коричневими лініями.

— Равлика-вершу добре знають і наші рибалки, він завдає їм чималого клопоту, знищуючи наживу для риб.

— Така симпатична мушля, а її господар — хижак. Хто б міг подумати! — розглядала Іра черепашку.

— Рапана теж має красиву черепашку,— сказав Тарас Миколайович,— та більшого хижака серед наших молюсків, аніж він, немає. Ви з маскою вмієте плавати? — запитав у дітей.

— Вміємо!

— Тоді я покажу вам, що робить цей розбійник з двостулковими молюсками.

— А де ж ми маски візьмемо? — загорілися в Петька очі.

— У мене є! — заспокоїв його вчений.— Зараз підберемо вам і маски, є ласти, й дихальних трубок на всіх вистачить!

Нараз Петько глянув на море й одразу ж забув про молюсків.

— Шаланда! — вигукнув.

Він приклав до очей бінокль, довго вдивлявся.

— Так і є. Червонопикий.— Розповів ученому про підступного браконьєра й запропонував: — Давайте пройдемося на вашому катері вздовж кордону заповідних вод. Червонопикий побачить, що за ним стежать, і повернеться назад. Бо як проскочить у затоку, нелегко його буде знайти: сховається десь в очеретах або за островом.

Загурчав мотор, і катер пішов навперейми шаланді.

— На шаланді! — гукнув Тарас Миколайович.— Просимо покинути акваторію заповідника!

Браконьєр мовчки повернув шаланду в море.

— Бачили, як він зиркав? — усміхнувся хлопчик до вченого.— Немовби ми завинили перед ним!

Повернулися до поста.

Тарас Миколайович добув з багажника цілу в'язку масок, ластів, трубочок.

— Вибирайте. Планувалося вчотирьох тут працювати, але не вийшло, а спорядження вже було закуплене.

Петько й Іра одразу ж ускочили в море. Пірнали, дістаючи з дна різні черепашки, водорості.

Петько згадав про свої обов'язки, зітхнув, зняв ласти і маску й виліз на горище. Висунувся з віконця, поглянув навколо. По затоці спокійно плавали лебеді, мартини, час від часу пролітали чаплі. Людей — ні душі.

Тарас Миколайович вибирав з піску цілі мушлі й складав їх у поліетиленовий мішечок. Дівчинка приєдналася до цієї роботи.

Петько почув, що Тарас Миколайович знову щось розповідає Ірі, й собі побіг на берег.

— А ось це — мушлі двостулкових молюсків. На суші цих тварин не знайдеш, вони живуть тільки у воді, особливо багато їх на прибережному мілководді морів. Черепашки цих молюсків теж мають найрізноманітніше забарвлення,— продовжував учений.— Деякі, особливо тропічні, надзвичайно красиві.

Тарас Миколайович підняв серцеподібну мушлю з радіальними реберцями.

— Серцевидка, або кардіум. Теж їстівний молюск.

— А в цієї серцевидки поздовжні смуги на мушлі!

— Різновидів кардіумів багато. Вони люблять теплі моря. Цими молюсками живиться багато риб, в тому числі й осетрові.

Тарас Миколайович тримав на долоні невелику, схожу на ребристу серцевидку, черепашку з поздовжніми кільцями та зсунутою вправо верхівкою.

— Мушля венуса — півника. Чому півника? Бо в багатьох родичів цього молюска, особливо тих, які живуть у тропічних морях, краї мушлі прикрашені довгими виростами. Один з цих молюсків називається королівським гребенем.

— Гляньте, яка красива черепашка! — Петько викопав з піску дрібну рожеву мушлю.

— А ось ці стулки навіть не розпалися. Які ж вони ніжні! — милувалася ними Іра.

— Ангулюси. Ними теж живляться риби. Молюски ховаються від них у пісок, але риби їх і там знаходять, щоб посмакувати легкодоступним м'ясом.

Вчений назбирав пригорщу невеличких різнокольорових овальнотрикутних черепашок, посмугованих радіальними променями, з дуже зсунутою до заднього краю верхівкою.

— Донакси, або морські метелики.

— Метелики? — перепитали разом Іра й Петько.

— Пригляньтесь: якщо цей молюск розкриє стулки, вони дуже нагадують крильця метеликів,— відповів учений.— Чи не так?

— А це дивні якісь мушлі! — Петько подав Тарасу Миколайовичу дві дрібні опуклі черепашки.

Вчений склав їх, і діти побачили, що стулки не прилягають, залишились немовби напіввідкритими.

— Овальна синдесмія,— пояснив Тарас Миколайович.— Її охоче поїдають риби, особливо осетрові. Легко переносить зменшення солоності. Недавно її було переселено до Каспійського моря, де вона добре прижилася.

— А що я знайшла! — аж застрибала Іра.— Колодочку від ножа!

Тарас Миколайович оглянув Ірину знахідку.

— Це мушля черешка. Живе він на десятиметровій глибині. Його стулки справді нагадують циліндричну колодочку складного ножа — видовжені й прямокутні.

— Тарасе Миколайовичу, а яких ви молюсків вивчаєте? — поцікавилася Іра.— Напевне, рапанів!

— З чого ти взяла? — засміявся той.

— Так треба ж щось робити з цими хижаками!

— З рапанами працюють мої колеги, — відказав учений, — а я шукаю місця, де скупчені устриці та мідії. У нас діє дослідно-промислове господарство по штучному вирощенню молюсків. На металеві каркаси натягуються капронові канати, до них прикріплені пластинки з пінопласту. Молодь осідає на пластинках і розвивається. Але де брати молодь? Ось для цього вчені розшуковують місця скупчення їстівних молюсків, щоб виловлювати там личинок.

Діти зачаровано слухали розповідь ученого. Яке ж бо різноманіття живого на землі, скільки їм іще треба вчитися, щоб знати хоча б краплю того, що знають люди, які їм зустрілися в дорозі!

— Я колись дивувалася, як гортала довідники, чи не тісно звірам та птахам на планеті,— призналася Іра.— Аж бачу тепер, як все в природі впорядковано, кожному місце своє відведено...

— Тарасе Миколайовичу, а що, як ми з Ірою та Славком зберемо колекцію черепашок для біологічних кабінетів нашої школи та Палацу піонерів?

— Чудова думка! — підтримав учений.— Вважаю, що недаремно потратив час, розповідаючи вам про молюсків. Частину з них ви самі вже можете назвати, а невідомих допоможу визначити.

Діти кинулися до води, щоб одразу ж взятися за діло, та Петько перший помітив шаланду, яка знову підійшла до заповідних вод. У бінокль видно було, як червонопикий з німим лаштували сітки, розвішуючи їх уздовж борту, латали дірки.

— Чого це вони демонстрацію влаштували? — задумався вчений.— Немов одволікають від чогось.

Тарас Миколайович заліз на драбину. Став уважно оглядати затоку.

— Так і є! Рибальський човен, а на ньому двоє витягують сітки. А скільки риби в них!

— Прогавили! — сполотнів Петько.

Іра й собі залізла на дах.

— Петю! Наші повертаються! Йдуть прямо на браконьєрів!

Хлопець підняв угору рушницю й вистрілив.

Рибалки, почувши постріл, заметушилися. Відріж шматок невибраної сітки, і вони б встигли втекти, та не тієї вдачі були, щоб своє втрачати.

Наглядач застав браконьєрів на гарячому.

Славко зняв їх на кінострічку.

Риба ще тіпалася в човні.

— Викидайте її за борт! — скомандував Анатолій Петрович.— Інакше конфіскуємо і човна, й сітки.

— Не зносити тобі голови, наглядачу! — прохрипів низькорослий черевань з татуїровкою на грудях.— Назбирав тут помічників. А як роз'їдуться — з ким залишишся? Я тоді тебе оцими руками задушу!

У наглядача тільки обличчя кров'ю налилося. Мовчки склав протокола, відпустив браконьєрів. Ті налягли на весла й помчали до шаланди, яка підійшла зовсім близько до кордону.

— Так ось вони з чиєї компанії!

Над місцем, куди браконьєри скинули здобич, скупчилися птахи. Вони вихоплювали з води напівсонну рибу й летіли з нею до берега.

— А ось і скопа. Давно її не бачив! — замилувався наглядач великим хижаком, який летів високо над ними, злегка помахуючи крилами.

Та що це? Скопа склала їх і каменем упала вниз, тільки бризки розлетілися.

— Потонула! — вигукнув Славко.

Вода не встигла зімкнутися, як птах з'явився на поверхні, змахнув крилами й здійнявся вгору з великою рибиною в кігтях.

— Оце так рибалка! Вона завжди так робить? — поцікавилася Іра.

Наглядач пояснив:

— Ні. Дрібнішу здобич бере на льоту. А одного разу я бачив, як скопа вхопила велику рибину, піднялася вгору, а тоді разом з нею впала у воду й більше не з'явилася. Напевне, кігті так увігнала в непосильну ношу, що не змогла їх вирвати...

◆ І ДРУЗІ Й ВОРОГИ ◆

Коні. Червоноликий протягує викуп.
Мідійна та устрична банки. Скати. Катран.
Молюски-шкідники. Юні конхіологи

Ополудні Анатолій Петрович зібрався показувати вченому місця, де водилися устриці й мідії. З ними їхали Володимир Іванович з Петьком.

Іра теж просилася в море, та наглядач не дозволив.

— Не годиться Славка одного залишати на посту,— сказав.— Чує моє серце, що й ті хлопці десь тут вештаються. Інакше б червоноликий не вів себе так зухвало. Не виключено, і сховатися допоміг їм.

— Навіщо? — не розумів Петько.

— Спекулює на цьому. Чого, мовляв, за ним ганяємось, а хлопців не шукаємо. Як би йому на руку, щоб нас не було тут. Каже, повідомить місце їхнього перебування взамін конфіскованого човна. Та ми й самі їх знайдемо: не висидять довго в затоці — об'являться!

Іра залізла на верхній щабель драбини й оглядала в бінокль затоку, а Славко порався біля кіноспорядження.

— Залишайся тут,— сказав Ірі.— А я піду до коней. В разі небезпеки стріляй, я швидко прибіжу!

Табунець коней пасся в долині. Вибрикували лошата, іржали жеребці, терлися одна об одну лошиці, відганяючи надокучливих оводів. Колись на косі стояла риболовецька артіль, а як тільки ці місця стали заповідними, її перевели на материк. Декількох вибракуваних коней і мирщавих лошаток не стали забирати: нехай вмирають своєю смертю. Наглядач був тоді колишній кавалерист. Він виходив їх, а вже через кілька років по косі бігав табун здичавілих коней. Час від часу люди відловлювали пару жеребчиків і привчали до роботи, однак

табун все збільшувався. Анатолій Петрович теж любив коней, всіляко оберігав їх, і взимку, коли ожеледиця сковувала землю, вони не відходили від копиць із сіном, які наглядач заготовляв спеціально для них.

Славко кущами пробрався до табунця і націлив об'єктив на гнідого жеребчика, який намагався вкусити свого партнера по іграх. Тому, напевно, набрид причепа, і він побіг у бік кущів, де сидів хлопчик. Гнідий не відставав, тоді жеребчик різко крутнувся й вдарив його грудьми в круп. Гнідий заточився, аж присів на задні ноги.

Закінчилась плівка, і Славко хотів швиденько замінити касету, та в цей час біля будиночка пролунав постріл.

Славко з усіх ніг кинувся дівчині на допомогу, а коли прибіг захеканий, то не міг не розсміятися: на причалі стояла Іра з рушницею, а неподалік, біля човна, сидів по горло у воді червонопикий. Тільки-но браконьєр зводився на ноги, дівчина попереджувала:

— Стрілятиму!

І той слухняно опускався у воду. «Ну й діти пішли,— обурювався.— Ті троє з арбалетів на льоту птахів б'ють, а у цієї у руках рушниця, а погляд такий, що не послухайся — на місці покладе».

— Не по човна я прийшов,— силкувався вмовити Іру.— Треба з наглядачем поговорити.

— Ось і сидіть спокійно, поки він припливе.

— Радикуліт у мене — застуджуся.

— Нічого, вода тепла! — заспокоювала його Іра.

Славко теж вирішив поговорити з «полоненим».

— І чого ви, дядю, тут крутитесь? Невже не розумієте — нас багато. Не дозволимо нікому браконьєрити.

— Човна віддайте — і сліду мого тут не побачите! — благав браконьєр.

А від морського берега вже бігли захекані Анатолій Петрович і Володимир Іванович. Тарас Миколайович залишився біля катера.

— Хочу тільки з наглядачем розмовляти! — поставив умову червонопикий.

Володимир Іванович з дітьми повернулися до вченого.

Червонопикий виліз з води. Мовчки зняв одяг, викрутив. Його зуби вибивали дріб.

— Із хворої людини знущаєтесь! І де ти набрав собі таких помічників? Я тих, що під чорним вітрилом, агітував до себе в команду,— зізнався,— так ні — відмовилися. У них, бачите, інше завдання — арбалети задумали в заповіднику випробовувати!

Анатолій Петрович мовчав. Червонопикий насторожився.

— Може, уже знайшов їх?

— Ще ні, та знайду обов'язково. Так що ви хочете мені повідомити?

Червонопикий оглянувся й прошепотів:

— За човна даю тобі викуп — сто карбованців!

— Хабара пропонуєте,— обурився наглядач.— Це вже підсудна справа!

— Не кричи. Свідків, бачиш, немає. Зрозумій, без човна не можу звідси піти. Чужий він. Знайомий рибалка на себе взяв у артілі. Що я

йому скажу? Та ще й з управління заповідників папір прийде... Мало сотні — дві дам... Покажу, де хлопці полюють!

— Ні! — твердо сказав Анатолій Петрович.— Треба було раніше думати, зараз про це говорити пізно. Човен передамо куди слід. Ясно?

— Невже ж тобі, наглядачеві, байдуже, що неподалік ті дикуни вбивають звірів! І не боїшся, що повідомлю про це куди треба?

— Не боюся! — усміхнувся Анатолій Петрович.— А якщо ті хлопці натворили біди, будете разом з ними відповідати — за сприяння!

— Тьху! — сплюнув спересердя червонопикий і подався геть.

Тільки тепер наглядач зрозумів, що тих хлопців нічого шукати в плавнях. Не на птахів, виявляється, вони полюють, а на звірів. А які звірі в плавнях? Хлопців треба шукати в лісі. Як же він до цього не додумався раніше? Збив з толку човен з вітрилами. Хлопці сховали його, напевно, десь на узбережжі...

Тарас Миколайович знову лаштувався вийти на катері в море.

— Може, й нас візьмете? — несміливо промовила Іра.— Обіцяли ж,— ще раз нагадала.

— Сідайте! Побачите устричні й мідійні банки, що Анатолій Петрович показав, риби на юшку наловимо!

І ось катер мчить їх вздовж коси. В одному місці вона різко видавалася в море.

— Тарасе Миколайовичу, ще на мілину сядемо! — застеріг Славко.

А вчений вже вимкнув мотор, і катер, різко збавляючи швидкість, зупинився поблизу берега.

— Гляньте, друзі, що на дні робиться! — показав очима на море Тарас Миколайович.

Іра мало за борт не випала, та нічого незвичайного не помітила.

— Схоже на бруківку! — сказав Петько.

— Тільки замість камінців — мідії,— пояснив учений.— Бачите, скільки їх!

Вода, розгойдана гвинтом, заспокоїлась, і тепер на піщаному дні було добре видно нагромадження темно-синіх, майже чорних мушель. Великі й маленькі, вони лежали нерівними рядами. В окремих місцях мідії поприлипали одна до одної, утворивши цілі гірлянди черепашок. Час від часу над ними пропливали зграйки риб. Одна з них затрималася й стала нишпорити над мідіями.

— Що вони роблять? — поцікавилася Іра.

— Збирають морських комах, їхніх личинок...

Та довго поласувати здобиччю рибкам не вдалося, бо несподівано збурилася вода і до зграйки метнулась якась сіра тінь. Рибки ту ж мить кинулися увсебіч.

— Скат! — вигукнув Тарас Миколайович.

Бура дисковидна довгохвоста химера зависла над мідіями. Було добре видно, як ворушаться в риби зябра. Скат вхопив, напевно, якусь рибину і тепер ковтав її. Краї незвичайних плавників хижака ледь погойдувалися. Раптом скат змахнув ними і вперся мордою в одну з мідій, розлущив її, мов горіх. За нею ще одну...

Тарас Миколайович дістав спінінг, наживив на гачок сріблясту рибку.

— Вранці на вудочку спіймав,— пояснив.

Скат продовжував ласувати ніжним м'ясом беззахисних мідій. Тарас Миколайович мало не до носа підводив йому наживку, та той на рибу не реагував.

— Може, він таких рибок не їсть? — висловив здогадку Петько.

— Мабуть, погодився з ним учений, і, змотуючи ліску, потягнув рибку по дну. В одному місці гачок зачепився за мідію, і Тарасу Миколайовичу довелося смикнути ліску. Вона натяглася струною. Та мідія, напевно, добре прикріпилася до своїх сусідок, і зрушити її з місця не вдалося. Тарас Миколайович смикнув за ліску сильніше. І саме тоді, коли гачок з рибиною відчепився від мідії, на нього блискавично кинувся скат. Вчений не встиг поставити котушку на гальмо, і вона крутилася з неймовірною швидкістю.

— Іч, як швидко зрозумів, що на гачок потрапив,— усміхнувся вчений.

Невдовзі котушка зупинилася, і Тарас Миколайович став потихеньку скручувати ліску. А вже коли підтягнув ската до катера, той знову запручався. Бив хвостом, вигинався. Як йому не хотілося підкорятися чужій силі!

Тарас Миколайович вкинув рибину в катер. Вона звивалася, намагалася дістати нападників хвостом. Вчений знайшов сокирку й відрубав його.

— Бачите оцей зазубрений шип на хвості? — запитав своїх супутників.— Ним морський кіт, так називають цього ската, завдає рвані рани, в які потрапляє отрута, що виробляється особливою залозою. Цього ската ще називають хвостоколом.

— А отрута в скатів сильна? — поцікавився Петько.

Тарас Миколайович став пояснювати:

— Іноді викликає великі ускладнення і навіть смерть потерпілого. Ось чому на піщаних пляжах треба бути обережним. Крім скатів, там іще можна наступити й на дракончиків, отрута яких теж дуже сильна. Людина, яку вколола ця риба, вже через півгодини відчуває такий біль, що іноді втрачає свідомість. Її судомить, затруднюється дихання, послаблюється серцебиття. При ускладненнях може розвинутися гангрена.

— А ми їх з татом ловили,— згадала Іра.— Як витягнеш з води, красиві рибки, а обсохнуть — стають сірими. Отруйні шипи у них на зябрових покришках і спинному плавнику. І гострі такі. Татко їх одразу ж відрізав. Нам розповідали, що отруєння можуть викликати шипи навіть мертвого дракончика.

— Для чого ви їх ловили? — поцікавився Петько.

— Смажили. М'ясо у них дуже смачне.

— Небезпечна їжа!

— На любителя. Їдять же в Японії фугу — страву з мяса надзвичайно отруйної собаки-риби. Однак м'ясо будь-якої отруйної риби краще готувати знавцеві, який вміє видалити з її тіла отруйний апарат,— порадив учений.

— Ну й ненажера цей скат,— обурилася Іра.— Гляньте, скільки мідій розлущив.

Діти знову спостерігали за дном. Розтрощені скатом мушлі привабили багатьох мешканців моря. До них припливла зграя бичків, приповзло кілька крабів. Що було б з мідіями, якби не було в них рятівної черепашки?

Невдовзі сюди приповз ще один чималий краб. Залишки їжі його, напевно, не влаштовували. Він вибрав найбільшу мідію й сів біля неї. Мідія немовби відчувала небезпеку, її стулки були міцно стиснуті. Та краб нікуди не поспішав. Пройшов деякий час, і мушля потихеньку стала відкриватися. Ось тоді краб і всунув у отвір свою клешню. Як не намагалася мідія міцніше зачинитися у кам'яному будиночку, однак їй цього не вдалося. Нападник, не поспішаючи, другою клешнею відщипував і їв м'ясо...

— Тарасе Миколайовичу, дозвольте, я провчу його, щоб знав, як на мідій нападати! — вигукнув Петько і вже ладен був стрибнути у воду.

— Цього провчиш, а як з іншими? — усміхнувся вчений.—Ви побачили, друзі, кілька ланцюжків великого кругообігу в природі. Рибки їдять комах, на рибок полюють більші їхні родичі. Молюски поїдають мікроорганізми, на них полюють краби, риби, навіть птахи... Випаде якась складова цього ланцюжка, і тоді всьому кінець! А знаєте, яку ще користь приносять морю молюски? Вони — активні фільтратори. Та кількість їх, що вкриває квадратний метр морського дна, проціджує за добу майже двісті кубометрів морської води. В результаті утворюються мулисті грунти, багаті на неперетравлені органічні частинки, що використовуються в їжу іншими донними тваринами. А зараз — до устриць!

Устрична банка — кам'янисте мілководдя. До дна — метрів зо два.

— Ось тут, друзі, без масок та ластів нам не обійтися,— сказав Тарас Миколайович.

Він перший упірнув і через хвилину виринув з води, тримаючи в руках пару грубих сіруватих мушель.

— Це дві стулки черепашки однієї устриці. Вони, як бачите, несиметричні. Ліва блюдцевидна, а права — плоскіша — прикриває її немовби кришечкою. Лівою стулкою молюск прикріплюється до каміння або до черепашки іншого молюска. Там, на дні, я помітив і рапану. Отож за мною і приглядайтесь, як вони полюють на устриць.

Петько одразу ж побачив рапану. Збільшений товщею води, чималий равлик, наближався до купки устриць. Було добре видно, як він повзе по дну, опираючись на м'язисту ногу. Петько хотів ще ближче підпливти до хижака, та той одразу ж сховався в мушлю. А Петькові вже бракувало повітря, і він виринув на поверхню. Там вже одсапувалася Іра з Славком. Тарас Миколайович тільки бульки пускав, щось збираючи на дні. Та ось і він пішов угору.

— Для колекції взяв кілька черепашок, пошкоджених рапаною,— показав дітям мушлі з дірочками.— Крізь них хижак добуває м'яке м'ясо устриць.

— А як він робить ті дірочки? — запитала Іра.

— Так ви хіба не бачили? — здивувався Тарас Миколайович.

— Я не встиг,— знітився Петько.— Молюск мене помітив і сховався.

— Тебе-то він не міг помітити,— сказав учений,— бо зір у нього нікудишній, а ось тінь від твого тіла, напевно, його налякала. До рапани треба підпливати обережно. Нумо, гуртом спробуємо!

Пірнули. Петько показав «свого» молюска. Той уже добрався до чималої устриці. Заліз на неї. Славко хотів узяти його, проте Тарас Миколайович заперечливо помахав рукою і показав дітям на іншу рапану. Хижак обрав собі за здобич маленьку устрицю, яка ще не вміла добре прикріплюватися до каміння, і її обидві стулки були майже не захищені. Рапана повернула до устриці боком і ногою притисла її до зубців на краю устя. Мушля тріснула, і вже ніщо не заважало хижакові ласувати м'ясом. Це так дітям здавалося, та насправді до молюсків швидко наближалася невелика красива рибка. Сама зелена, а хвіст і плавники сині з червоними смугами. Вона сміливо накинулася на рапану, і та злякано сховалася в черепашку.

— І в мідій є захисники! — захоплено промовила Іра, як усі вирнули з води.— Бач, яка хоробра та рибка!

— А ти, Іро, далі за тією рибкою простеж,— порадив Тарас Миколайович.

Іра знову пірнула, за нею й хлопці.

Яким було їхнє здивування, коли вони побачили, що рибка сама їсть устрицю. Іра не втрималася й махнула рукою. Рибку мов вітром здуло.

— І чого ти руками розмахалася,— розсердився на неї Петько,— я б її на юшку зловив.

— То, Петю, була зеленушка,— сказав йому на те вчений.— Вона неїстівна, так що не гнівайся на Іру. А великі двостулкові молюски — основна її пожива. Зеленушки не завжди вдаються до послуг рапани, вони й самі лущать молюсків глотковими зубами. А зараз, Петю, дістань ту устрицю, на яку рапана напала.

Петько довго вовтузився на дні, відриваючи від каменя устрицю. Рапана хотіла утекти, та хлопець упіймав хижака і виринув з ними обома.

Вчений взяв устрицю й показав дітям пропиляну рапаною дірочку. Майже до перламутрового шару дійшов хижак.

— Ось через неї він і дістає м'ясо,— кинув Тарас Миколайович устрицю назад у море, а рапану — в катер.— Покажу вам пізніше радулу — тертушку, якою вона пропилює у такій міцній черепашці отвір.

Тарас Миколайович дістав невелику рушницю для підводного полювання.

— Почекайте мене в катері, я зараз на юшку щось добуду.

— І я з вами! — попросив Петько.

— Ні,— заперечив учений.— Полювання — справа серйозна. Я далеко не запливатиму. А ви, як хочете, закиньте спінінг з наживою.

Хвилин через десять він повернувся з наколотим на гарпун скатом. Перекинув здобич через борт, наказав Славкові одрубати йому хвіст.

І в цей час у Петька щось смикнуло, мало спінінг з рук не вирвало. Вчений перебрався на корму, щоб допомогти хлопцеві.

— Катран!

Підтягли до борту. Довге, красиве сіро-коричневе тіло молодої акули, зрідка помережане білими плямами, раптом рвонуло під човен. Петько знову мало не випустив спінінг. Його перехопив Тарас Миколайович.

— Е, ні, хоч ти і не їстівний, та ми ще на тебе не роздивилися,— засміявся, обережно накручуючи ліску на котушку.

Катранові знову довелося вистромити з води гостру морду, й він глянув на людей холодним поглядом великих немигаючих очей.

— Відпустіть його,— пожаліла Іра.

— Гаразд,— погодився учений.— Ось тільки погляньте на його щелепи. Бачите, які зуби! А на спинних плавниках — гострі шипи. За це родину акул, до яких належить катран, називають колючими акулами.— Затим Тарас Миколайович відрізав біля самого рота катрана ліску, і риба вмить зникла в глибині.

— Добряча риба,— витер з обличчя піт Петько,— з півтора метра буде.

— Не перебільшуй,— глянула на нього скептично Іра.— Такого розміру катрани в нас не водяться!

— Чому ж не водяться? — заперечив Тарас Миколайович.— Мені траплялися майже двометрові катрани. А ви знаєте, що самиці катранів стають дорослими аж в сімнадцять років, а самці — в тринадцять-чотирнадцять. Живуть ці акули до двадцяти п'яти років, народжують до тридцяти мальків. Слово «мальки», правда, тут не дуже підходить, бо вони бувають у довжину до тридцяти сантиметрів і навіть більше.

— Тарасе Миколайовичу, а вам доводилось бачити справжніх, великих акул? — спитала Іра.

— Доводилося,— усміхнувся той.— І зараз мурахи по спині бігають, як згадаю про напад білої акули. Уявіть собі восьмиметрову торпеду, яка мчить з величезною швидкістю, а у вас в руках, крім кінокамери, нічого немає. Вже й з життям попрощався, а вона за кілька метрів повернула вбік і попливла собі далі. В мене ледве вистачило сил випливти на поверхню. Як розповів про це колегам, ті не повірили, адже біла акула рідко пропускає нагоду поласувати людським м'ясом. Та акули взагалі загадкові істоти: ніхто не може передбачити, як вони поведуть себе в тій чи іншій ситуації. Іноді прориваються навіть крізь загорожі на пляжі, щоб вхопити там жертву, а буває, не чіпають в океані беззахисних людей.

— А в Чорному морі великі акули водяться? — Славко не зводив з вченого очей.

— Ні. Акули — жительки переважно теплих вод.

— Які з них найбільші? — запитала Іра.

— Гігантська акула, яка водиться в помірних водах Північної півкулі, досягає тринадцяти-чотирнадцяти метрів, а китова акула, її тропічний двійник,— п'ятнадцяти — вісімнадцяти метрів,— став розповідати вчений.— Однак боятися їх нічого, вони живляться планктон-

ними організмами та дрібною рибою. Найнебезпечніша для людини біла акула, про яку я вже розповідав. Злу славу мають глибоководні акули-людоїди, величина яких іноді досягає тринадцяти метрів. Гроза тропічних морів — акули-молоти, які дістали таку назву за форму своєї голови. Найпоширеніші серед акул — сині акули. Вони живуть не лише в тропічних, а й помірно теплих водах. Обравши жертву, акула кружляє навколо метрів за три, потім набавляє швидкість і кидається на здобич. Тоді акулу може зупинити тільки власна смерть. Атаки йдуть одна за одною — від жертви нічого не залишається. Від запаху крові акули шаленіють, на них нападає так званий голодний сказ. Якщо одну з акул поранять, решта тут же роздирають її на шматки. А катран, якого ми щойно бачили, безпечний. Взагалі з двохсот п'ятдесяти видів акул нападають на людину лише дванадцять. У світі зареєстровано майже дев'ятсот випадків нападу акул на людей, з них більш ніж третя частина — зі смертельними наслідками.

Тарас Миколайович підстрелив пару невеликих лобанів, одну кефаль і завів мотор.

— Може б, я ще щось дістав? — кивнув Петько на рушницю.

— А навіщо? — здивувався вчений.— Юшка і так славна вийде.

Увечері розпалили багаття.

— Завтра, Володимире Івановичу, підемо в ліс. Там напевно, хлопці з човна під чорними вітрилами. Червонопикий проговорився,— повідомив Анатолій Петрович.

Іра мовчки підкладала у вогонь сухе гілля. Хлопці вслухалися в далекий гелгіт лебедів.

— Чого задумалися? Чи втомилися? — підсів до них Тарас Миколайович.

— Скільки ж бо в світі незвіданого,— промовила тихо дівчинка.— Правду ви казали, що про молюсків ми дуже мало знаємо, а вони, виявляється, такі цікаві істоти.

— Тарасе Миколайовичу, а чи не можна і в нашому Палаці піонерів створити гурток конхіологів? — спитав Петько.— Для початку вивчимо молюсків, мушлі яких ми тут зберемо. Але хто нами керуватиме? Де ми знайдемо вченого-конхіолога?..

— Не журись, Петре,— заспокоїв його вчений.— Назбираєш достатньо охочих — вестиму ваш гурток!

◆ ПОРАЗКА «КАПІТАНІВ» ◆

Вільне життя. «Капітани» вистежили дику свиню. Полювання. І стріли не допомогли

Хлопці лежали біля куреня. Олег длубався сірником у зубах.

— Набридли мені козячі шашлики! Пісні дуже! Завтра підемо на свиню!

— Не можна, в неї маленькі поросята! — заперечив Санько.

— Теж мені охоронець природи. А у кіз, виходить, не було малих? — зареготав Олег.— Уб'ємо свиню й поросят посадимо у заго-

родку. Тоді свіженьке м'ясо буде щодня! Не взяли, дурні, перцю з собою і хріну. А що то за поросятина без хріну!

— Страшний ти чоловік, Дудко! — спросоння озвався Валько.— Немає в тебе нічого святого...

— Бачиш, якої заспівали,— підхопився на ноги Олег.— Ще скажете, що я підбив вас на браконьєрство! «Капітани»! Сидіти б вам у піонерських таборах та манку їсти, а ви вільного життя захотіли. Для справжнього мисливця таке почуття, як жаль,— зло. Ми ж не вбиваємо даремно, а тільки тоді, коли їсти хочемо! То підемо на свиню?

— Як же не послухатися такого оратора,— засміявся Валько.— Тобі б, Дудко, адвокатом бути, в судах виступати!

— Може, й доведеться,— процідив крізь зуби Санько.

— На що натякаєш? — скипів Олег.— Велике діло — п'ятьох кіз вбили. Та й хто нас тут упіймає? Завтра вранці йдемо на свиню! І ніяких розмов!

— А поки що пішли в «тир»,— запропонував, позіхаючи, Олег і взяв свій арбалет.

— Тихіше! Валько задрімав,— підвівся Санько.— Ходімо!

У вільшанику пахло перепрілим листям, тепле зволожене повітря дурманило. Хлопці зупинилися перед галявиною, на якій зеленим острівцем стояло декілька високих вільх. На їхніх верхівках змостили собі гнізда сірі чаплі. Це й був «тир» «капітанів». Тут вони зводили рахунки із зловредними, як вони гадали, птахами. А хіба чаплі винуваті, що хлопці в першу ніч перебування в цьому ліску влаштувалися на нічліг під цими деревами? Привабив їх м'який і сухий мох під вільхами, а коли встали вранці — жахнулися від обурення, так їх обробили птахи. Довелося навіть чуби в морі відмивати. Ось за це й оголосили чаплям тотальну війну.

Стріляли майстерно. Тільки одного разу Санько промахнувся. Що могли вдіяти нещасні чаплі проти могутніх сусідів? Олег підраховував, що їм залишився ще тиждень, і від зловредних птахів і сліду не залишиться.

Хлопці з першого пострілу виконали «норму».

— Давай і за Мавпу! — запропонував Санько.

— Е, ні, він сам повинен відчути насолоду від помсти над ворогом! — зупинив його Олег.

Повернулися до куреня й теж заснули.

Прокинулися «капітани» увечері від того, що їх немилосердно жалили комарі.

— Напасть! — буркнув Санько й швиденько розпалив багаття. Кинув туди хмизу, й вогонь спалахнув яскравим полум'ям.

— Чи не збожеволів? — розсердився Олег.— Хіба забув, що домовилися багаття класти тільки вдень? Ще хтось побачить!

— Не бійся, крім рибалки, ніхто не знає, що ми тут, а йому не до нас. Десь сітки ставить!

Не спалося, й хлопці розповідали різні пригоди, а як тільки стало розвиднятися, пішли в глибину лісу, де, знали вони, було лігвище свині.

Мисливці засіли в кущах таким чином, що свиня, йдучи з порося-

тами до озерця, ніяк не могла їх обминути. А як тільки вийде на протоптану стежку, вирішили вони, треба стріляти. Валько й Олег б'ють у голову, а Санько — під лопатку.

Вже й сонце піднялося над деревами, а свині не було чути. Валько хотів покинути засідку й подивитися, чи взагалі вона там є, але й кроку не ступив, як із заростей почувся поросячий писк.

Санькові стало моторошно. Арбалет застрибав у його руках. Олег помітив це і показав кулак.

Свиня вийшла на стежку першою.

Клац! — і стріла вп'ялася їй в шию.

Жиг! — друга стріла розколола молоду вільху.

Свиня закрутилася на місці. Її маленькі очиці наливалися кров'ю. Вона ще не бачила ворогів, але вже відчувала чужий дух і шукала їх поглядом, щоб кинутися в напад.

— Стріляй! — крикнув Валько.

А в Санька заїв спусковий гачок. Він смикнув його дужче, й стріла пролетіла мимо.

В цей час Олег встиг перезарядити арбалет, вискочив із засідки й вистрілив свині у лоб. А їй хоч би що! Хрюкнула й рвонула на мисливця.

Клац! — Валько не промахнувся. Стріла вп'ялася свині в бік, але звір цього не чув. Засліплений жагою помсти, він мчав на Олега.

Нарешті вистрілив Санько й попав свині в шию. Це на якусь мить зупинило її, та тільки на якусь мить. Далі хлопці з жахом побачили, як тіло їхнього друга підлетіло вгору й гепнуло на землю. Свиня теж упала. Валько здалеку всадив у неї ще одну стрілу й аж тоді підскочив до Олега.

Той втратив свідомість. Права холоша була розідрана, цебеніла кров. Хлопці перелякано дивилися на друга і не знали, чим йому зарадити...

І хто знає, чим би закінчилося це полювання, якби на галявину не натрапили наглядач з Володимиром Івановичем та Славком.

— Ось вони! — вигукнув Славко.— Ні з місця, зброю на землю, інакше стріляти будемо!

— Стріляй! — промовив Санько.— Тепер все одно. Олег он вмирає!

Володимир Іванович розпоров ножем штанину на Олеговій нозі, й усі побачили на литці велику рану. Він швидко зняв із себе ремінець, туго перев'язав ногу, щоб зупинити кров.

— Несімо його до човна! Ви теж з нами! — наказав наглядач «мисливцям».

Ті, похнюпившись, почвалали услід.

До тями Олег прийшов у човні.

— Де я, що зі мною? — заскімлив. Потім згадав про поєдинок з свинею і заплакав дужче.— Вона мені ногу відірвала, так?

— Лежи спокійно! Ціла твоя нога! — заспокоїв його Володимир Іванович.— Ось тільки як тебе швидко до лікарні відправити?

— Звернемося до прикордонників, вони вертоліт викличуть,— сказав наглядач.

— Анатолію Петровичу, а шаланда знову в затоці! — вигукнув Славко.— Ще й катер біля неї якийсь. А на ньому міліція!

— Догралися! — сказав наглядач.

...Тарас Миколайович пішов з Ірою в море, а Петько зайнявся фотоплівками. Проявив одну, другу. Виходили чудові кадри. Хлопець так захопився роботою, що шаланду вже побачив тоді, коли червонопикий відв'язував човна.

— Не руште! — закричав Петько. Стрибнув у човен і навів на браконьєра зброю, яка, знав він, була незаряджена. Звів курки.— Стрілятиму!

— Не вистрілиш! — глузливо промовив той.— Духу не вистачить людину вбити. А вистрілиш — своє життя загубиш. Ти ж не міліціонер і не наглядач. Тільки їм дозволено стріляти. Ану, геть звідси! — І так несподівано смикнув за ланцюг, що Петько поточився і вилетів за борт. Коли піднявся, шаланда вже відпливала від берега, тягнучи за собою човен.

— Гей, на шаланді! — пролунав раптом над затокою підсилений мегафоном гучний голос.— Зупиніть мотор!

Ні червонопикий, ні Петько не помітили, коли в затоку увійшов міліцейський катер.

Браконьєр швидко відчепив човна.

— Кому кажу, мотор зупиніть! — знову пролунала команда, і катер підійшов до шаланди.— Ваші документи! За що хлопця били?

— То він у мене стріляти хотів! — став виправдовуватися червонопикий.— Таке мале, а вже за рушницю хапається!

— Затримайте його, він браконьєр! — Петько вбрід ішов до шаланди, на борт якої уже стрибнув один з міліціонерів.

Володимир Іванович зробив Олегу перев'язку, і міліцейський катер з пораненим на борту одразу взяв курс до найближчого приморського містечка. Червонопикого і двох невдах «капітанів» під наглядом молодого сержанта помістили в комірчину.

— І як це ви тут з'явилися так своєчасно? — тільки тепер Володимирові Івановичу спало на думку запитати міліціонера.

— Служба в нас така! — засміявся той.— Батьки «капітанів» подали на розшук. А в одного у щоденнику запис знайшли, що збираються арбалети в заповіднику випробувати. Ось ми й подалися сюди.

Неподалік від них сіла чапля. Вхопила дзьобом здобич і полетіла в напрямку лісу.

— І не боїться! — провів її поглядом сержант.— Та, власне, кого їй тут боятися!

Не знав сержант, що перед ним чапля, по якій стріляв і промахнувся Санько.

Сіра чапля повільно летіла над затокою, де вже гуртувалися незліченні зграї качок, мартинів та іншого дивоптаства.